

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНОЇ
ОСВІТИ

ВИШКІЛЬНИЙ КУРС
Ч.1

Матеріали до історії розвитку
суспільно-політичної думки в Україні
XIX-XX стол.

Уложив проф. Г. Васькович керівник ІСПО.

1975/76

В-во Спілки Української Молоді

Брюссель - Мюнхен - Лондон - Нью Йорк - Торонто

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНО - ПОЛІТИЧНОЇ
ОСВІТИ

ВИШКІЛЬНИЙ КУРС
Ч.1

Матеріяли до історії розвитку
суспільно-політичної думки в Україні
XIX-XX стол.

Уложив проф. Г. Васькович керівник ІСПО.

diasporiana.org.ua

1975/76

В-во Спільки Української Молоді

Брюссель - Мюнхен - Лондон - Нью Йорк - Торонто

О. Коваль: Чому цей курс?	3
ІДЕЯ НАЦІЇ І ЇЇ БОРОТЬБИ ЗА ДЕРЖАВУ В Т. ШЕВ- ЧЕНКА	
Г. Васькович: Іскра вогню великого	5
Т. Шевченко: Політичні Твори (1843-1845):	
Розрита могила	11
Чигирин	13
Сова	15
Сон	19
»Єретик« або »Іван Гус«	32
Невольник	41
Великий Льох	56
Суботів	72
Кавказ	73
До живих і мертвих і ненароджених... Посланіє	78
Холодний Яр	86
Заловіт	88
Є. Маланюк: Три Літа	89
ІДЕЇ КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА	
Г. Васькович: Вступ	97
Микола Костомарів: Книги битія українського народу	99
КРИТИКА ІДЕЙ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	
Михайло Лозинський: Українське національне питання в творах М. Драгоманова	111
Г. Васькович: (примітка) Іван Франко про М. Драгоманова	167
НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО	
Володимир Микула: Микола Міхновський основопо- ложник українського революцій- ного націоналізму.....	170
Микола Міхновський: »Самостійна Україна«	173

ЧОМУ ЦЕЙ КУРС?

Період, в якому приходиться нам жити, є виповнений сильними рухами протилежних і перехресних ідеологічних течій, що борються за якнайповніший вплив на т.зв. публічну думку, від якої чимраз більше узалежнюється різні політичні потягнення та дипломатичні успіхи.

На перше місце в тій борні висувуються ідеї нації в її внутрішньому – націоналістичному та в зовнішньому – інтернаціональному аспектах. В цьому концерті ідей не бракує також таких, які абстрагуються від пов'язання людини з національною спільнотою, а розглядають її на тлі вселюдства, тобто дивляться на неї як на космополітичну істоту.

До найбільш агресивних ідеологій останнього часу належать різношерстні ліві теорії, від чистого марксизму починаючи, через лєнінізм, троцькізм, маоїзм, штегваризм і неомарксизмом кінчаючи. Зокрема ці теорії в різних варіантах і дозах входять в зміст викладів соціології, політичної економії, філософії, історії та інших споріднених наук. Викладані професорами з університетських кафедр, ці, ледве замасковані, політичні теорії одержують штамп науковості і засвоюються студентами, як високої об'єктивності наукові істини, щодо яких нема дискусії.

В цей спосіб сучасні держави одержують інтелігентську верству, насичену лівими розкладовими вакцинами направленими на нищення державного організму, на декомпозицію існуючого суспільного ладу, з туманною проєкцією заступлення поваленого ладу новим, більш приманливим для матеріялістично успосібленого суспільства.

Справа, яка нас, як членів української спільноти до живого дотракає – це вплив того чужого університетського середовища на нашу студіюючу молодь. Тут і там трапляються між студентами одиниці, які не тільки пасивно сприймають ці чужі ворожі українській духовості теорії, але й намагаються їх поширювати серед своїх ровесників і української спільноти. Що більше, користаючи з виїмкових обставин, певні одиниці лучаться в групи одностудентів і беруться пропагувати ці псевдонаукові теорії при допомозі окремих пресових органів. Вістря цих писань направлене, як звичайно, проти українського націоналізму, що мимовільно робить ці писання співзвучними з напрямом московсько-большевицької пропаганди, а в висліді має спричинювати розклад української спільноти з нутра по лінії валєнкі т.зв. «єстаблїшментів». Мелодія відома з бешкетів студентської лівизни по різних країнах, що від кількох літ маніфєстує свою присутність по університетських центрах західного світу.

Одною з причин цього явища серед нашої студіюючої молоді є послаблення уваги з боку організованої української спільноти в сторону ідеологічного фронту, в ділянці розробки власної національної ідеології для потреб сучасної української молоді. За останніх 10-15 літ поза газетними статтями не появилася ні одна праця для молоді,

яка давала б відповідь на світоглядово ідеологічні питання в пов'язанні з дією ворожой нам ідеології по студентських центрах. Не маю, отже, чого дивуватися, що маємо наслідки безкритичного сприйняття чужих ідей під маскою науки.

Це діється в той час, коли в Україні вже від п'ятнадцяти літ триває консеквентний процес ідеологічного оновлення, як реакція на пересит псевдонауковими теоріями марксизму-ленінізму, звіреними на комуністичній практиці у всіх площинах людського життя, а зокрема в площині національних відношень. «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби, хоч трактований з позиції марксизму, є однак прямим запереченням його науковості і правдивості. Про цей стан ідеологічної забриханості комунізму в Україні переконався вимовно бувший комуніст Іван Коляска з Канади, написавши цінну, документально опрацьовану, книжку «Освіта в Радянській Україні». В тій праці показано вартість нанесеного Москвою комунізму, під плащиком якого ведеться нечувана досі в історії колоніальна експлуатація і винародовлення українського народу московським елементом, в руках якого знаходиться інтерпретація комунізму, як ширми за якою діють темні сили, що шукають за наживою і мають забезпечити неподільність імперії.

Імена Мороза, Сверстюка, Осадчого і помершого вже Симоненка записані в книзі цього відродження української духовості і разом з цим національної ідеології, що виступила на прох з чужим нам світом матеріалістичних ідей і лівого соціалістичного ладу. Символами тієї української духовості є «собори», лицарі духа княжого і козацького періоду та космацький іконостас, а не гвинтики бездушного режиму, як продукту обездуховлення людини і нації. Щоб зрозуміти ці процеси, потрібно зробити екскурс в минуле, вслухатися в мову віків і віднайти себе в ланцюгу «живих, мертвих і ненароджених», що складаються в націю, як найвищий тип людської спільноти. Якщо сучасна наша молодь на еміграції не збагне тієї істини, яку вже збагнули їхні ровесники в Україні, то замість віддати себе на службу рідного народу, стане погноєм для чужих сил і розчиниться безслідно у чужому морі.

Організуючи курс політичної освіти для української молоді і випускаючи друком матеріяли для цього курсу, Інститут Суспільно-Політичної Освіти, при співпраці молодечих організацій, ставить собі за ціль заповнити цю небезпечну прогалину на відтинку духової формації української молоді. Цей курс подуманий на протяг трьох-чотирох літ, має дати повну політичну освіту, необхідну для українського інтелігента, який має здобути властиві критерії для оцінки суспільно-політичних явищ і течій. Розвиток української суспільно-політичної думки за два останні століття, є такий багатий на доказову аргументацію, що з неї, як з мозаїки формуються принципи нашої національної ідеології і впливають напрямні нашої національної політики на дальші десятиліття, якщо не століття. Маючи таку зброю в своєму інтелектуальному арсеналі, наша сучасна молодь вийде переможно з небезпечних вирів оточуючого нас світу.

Омельян Коваль
Голова СУМ

ІСКРА ВОГНЮ ВЕЛИКОГО

Т. Шевченкo – Збірка «Три Літа» з років 1843-45 (Кобзар)

Батьком ідейно-політичного відродження нашого народу є Тарас Шевченко. Він у своїх політичних поемах дав низку визвольних ідей, до нині актуальних. У збірці «Три літа» написаній тому 130 років, до якої увійшли такі історичні й політичні твори, як «Розрита могила», «Чигирин», «Сон», «Єретик», «Невольник», «Великий Лях», «Кавказ», «Послання», «Холодний Яр» і «Заповіт» геніальний поет повною силою свого творчого духа проголосив поневоленому народові великі визвольні ідеї і огненним словом закликав всіх до боротьби за природні права народу: за культурний розвиток, національну свободу і соціальну справедливість.

Цього року минає 150 років з дня народження Тараса Шевченка – найбільшого поета України, першого провідника національно-визвольних ідей нових часів та справжнього борця за політичну незалежність і соціальну справедливість українського народу*. В своєму надзвичайно творчому житті, не зважаючи на різні соціальні і політичні перешкоди (як кріпацтво й заслання), він знайшов шляхи й способи для власного інтелектуального розвитку і багато-гранного мистецького й політичного вияву своєї творчої духовности, даючи тим способом тривкі ідейні підстави національному відродженню України й рішучий поштовх до практичної боротьби нації за її визволення. Живучи в час найважчого поневолення і закріпачення своєї Батьківщини, не розпоряджаючи, як кріпак, особистою свободою, Тарас Шевченко, не зважаючи на все, завдяки надприродній внутрішній силі, стає пророком і духовним провідником сучасних йому і наступних поколінь свого народу, а також ідейним надхненником для інших поневолених народів.

Творчість Тараса Шевченка знайшла своє змістовлення в двох головних напрямках мистецтва: в поезії і малярстві. Малярство було його улюбленим фахом на протязі цілого життя, від дитячих років почавши. Шевченко створив велику кількість різnorodних мистецьких картин. Але тим не об-

* стаття писана в 1964 р.

межувався його творчий вияв у галузі малярства. Він був також добрим ритовником, що методом офорту виготовляв мистецькі репродукції різних власних та чужих картин і портретів. За ці праці отримав від Академії Мистецтв ступінь академіка. Крім того, Шевченко був чудовим інтерпретом поетичних творів і дуже любленим співаком. Обдарований прекрасним голосом, він під час співу надзвичайно зачаровував усіх слухачів.

Та найбільшим мистецтвом, що його Шевченко розвинув у повній величі, була таки геніяльна поетична творчість. Епічні твори, балляди й лірична поезія дійшли в його оформленні до найвищого мистецького вияву як щодо змісту, так і форми. Своїми поетичними творами Шевченко започаткував нову епоху в українській літературі, а висловлені ним думки не втратили своєї сили до нинішнього дня. Крім віршованих поезій, Шевченко написав кілька повістей, один драматичний твір, помистецьки написаний щоденник і багато листів до своїх приятелів.

Написані яскравою народньою мовою, оригінальні, помистецьки оформлені, поетичні твори Шевченка стали фундаментом для свідомого і всебічного розвитку українського національного життя. У своїх творах геніяльний поет повною силою свого творчого духа проголосив поневоленому народові великі ідеї і огненним словом закликав усіх до боротьби за природні права народу: за культурний розвиток, національну свободу і соціальну справедливість. Проголошені ідеї однаковою мірою стосувалися до духової площини особового й національного життя і до явищ суспільно-політичних та економічних. У духовій площині Шевченко чітко підкреслив якнайбільшу потребу розвитку інтелектуальних та вольових властивостей серед своїх земляків, а впарі з тим потребу розвитку вищих почуттів справжніх вартостей, витворюваних вільним людським духом, таких вартостей, як правда, добро, краса й святість, виявлених у народній культурі, що не тільки індивідуально ушляхетнюють людське життя, але також зобов'язують кожну людину до спільної громадської творчої праці для загально-національного розвитку й зростання.

Шевченко проповідує глибоко продумані і цілком нові для України його часів політичні ідеї, що їх подаємо тут в оформленні на підставі праці визначного шевченкознавця професора Леоніда Білецького. Ось вони:

Шевченко рішуче засуджує «воз'єднання» з Московщиною, доведене Хмельницьким 1654 року в Переяславі.

Він також обвинувачує Росію за плянове нищення України й українського народу, особливо після програної битви Мазепи під Полтавою.

Змальовує Росію як руїнницьку силу, яка підбиває, загарбує і нищить чужі, сусідні народи.

Висвітлює заковану в кайдани правду, кажучи, що злочинці, які стоять у проводі російської держави, жорстоко розправляються з носіями тієї закованої правди.

Поета огортає глибокий жаль, що цвіт української нації гине не за свою національну справу, а за чужу і навіть ворожу.

Шеченко стверджує, що в лоні України дрімають невичерпні сили, які перебувають у сховищах землі козацької та в душі народній.

Він вирішує з допомогою духового і морального усвідомлення народу, змагати до відродження української нації і врешті

вважає, що найбільше завдання історії української нації, як і кожної нації взагалі, полягає в тому, щоб створити власну державу.

Крім цих політичних ідей, Шевченко з повною рішучістю висунув також ідею збройної революційної боротьби проти ворогів України, як єдиний шлях здобуття втраченої національної свободи. У своїй героїчній епопеї «Гайдамаки» поет і великий революціонер вказує, що коли нація в небезпечі, треба вбити в собі все особисте, хоч би як воно було дороге, треба залишити батька, матір, родину, принести в жертву навіть рідних дітей і йти служити Україні так, як пішов служити Гонта. Апотеозу збройної боротьби Шевченко проводить також у творах «Іван Підкова», «Гамалія», «Холодний Яр», та в інших.

На ідеях Шевченка і на досвіді першої світової війни постає нова національна ідеологія українського народу. Вячеслав Липинський і Дмитро Донцов оформили її в двадцятих роках нашого століття. Під впливом цієї ідеології поширюється націоналістичний визвольний рух на землях України, організований революційними організаціями УВО-ОУН, і ведеться посилена підпільна боротьба аж до другої світової війни, що була далі продовжувана кількарічною збройною бороть-

бою новітнього козацтва – Українською Повстанською Армією. І хоч минула війна також не принесла волі Україні, то політична свідомість українського народу піднеслася дуже високо. Постійне змагання українського народу проти російського поневолення триває безперервно з часу закінчення війни дотепер і триватиме аж до повного здійснення національно-політичних ідей Шевченка – до остаточного визволення.

Тепер Україна є в тяжкому поневоленні. Живемо в часах, коли, крім пограбованої особистої свободи і посиленого до крайніх меж економічного визиску, ще й наруга над українським народом з боку російського народу не має меж. Ідучи послідовно від століть дорогою плянового гноблення й нищення українського народу, Москва при тому єхидно проголошує, що видвиженні Шевченком ідеї вже здійснені з допомогою комуністичної партії. Вона через своїх офіційних представників поширює на весь світ твердження, що Шевченко боровся лише проти царату і царського імперіялізму, а з упадком царату народ український живе свobodно і щасливо. На відкритті пам'ятника Шевченка в Москві, минулого місяця Хрущов сказав дослівно, що вже здійснились мрії великого українського Кобзаря«, бо »народи нашої країни під керівництвом комуністичної партії розкували кайдани рабства і гноблення«, і »всі народи – як малі так і великі – дістали рівні права«. Що за глум над дійсністю! Це говорить кат України, з наказу якого згинули сотки тисяч українських патріотів – селян, робітників і інтелігенції. Не маючи змоги знищити подум'яне слово Шевченка, поставлене на сторожі своєї нації, Москва словами Хрущова, який розпинає Україну сьогодні так, як розпинав 250 літ тому його попередник Петро I, намагається перекрутити всю правду, написану Шевченком, хоче її спотворити, спростачити. Він сповидно не має ані страху перед народнім гнівом, ані сорому перед свobodним світом, цитуючи у своїй промові слова Шевченка про російські гюрми і заборону вільного слова, тоді як та єдина в світі колоніальна імперія по приході большевиків до влади посилила і спрецизувала поневолення України й інших народів. Відобравши народіві землю, майно, особисту волю, прикувавши людей до рабської праці без права свobodного руху, можливості вільного вислову думки і свободи релігійного вірування, русифікуючи нарід і засилаючи на Сибір не тільки політичних противників, але також усіх, що лише видаються підозрілими противниками московської імперії, російський нарід і його комуністична партія вважає себе визволителем

і тою силою, що розірвала кайдани рабства і гнобителя.

Велике щастя, що сила Шевченкового слова далеко більша ніж єхидна облуда ширена Москвою. Український нарід навчився розуміти фальшиві слова на тлі жадливої дійсности і добре знає їх ціну. Він завжди піде за покликом Шевченка і в слушний час розірве московські пута. Також у широкому світі відома українська справа, бо його твори перекладені всіма культурними мовани світу. В наші часи розуміння української проблеми поширюється серед багатьох народів. Найбільша потуга сучасного світу – З'єднані Держави Америки дали вияв приязні для нашого народу і визвольних змагань України дозволом на спорудження пам'ятника Шевченка у своїй столиці Вашингтоні. На відкритті цього дорогого нам усім пам'ятника генерал Айзенгауер ствердив у своїй промові, що «сьогодні тиранія і гніт нічим не різняться від тиранії і гнету в часи Тараса Шевченка, і якщо б Шевченко сьогодні жив, він стояв би в першій лінії фронту великої боротьби за свободу». Знаменні слова висловлені великою людиною свободолюбного народу.

У святковий день 150-річчя з дня народження Шевченка, ми мусимо на кінець ствердити одну велику правду: ідеї Шевченка кинені на родючий ґрунт. Вони сприймлені не лише розумом, але й серцем українського народу і це є запорукою, що вони вже в недалекому майбутньому повністю будуть здійснені, згідно з його пророцтвом:

*Встане Україна
І розвіє тьму неволі!*

(за »Ш.ІІ.« ч. 31 від 2.8.1964)



Опанас Заливаха. Пророк. Графіка.

ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
(1843-1845)

*Поміщені тут твори Т. Шевченка, відбиті з
»Кобзаря« за редакцією д-ра Василя Сімовича
з 1921 р. з його поясненнями і примітками.
Тим то й мова залишена незмінною.*

1843. р.

РОЗРИТА МОГИЛА.

О віте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували.
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних²⁾
Звичаю не вчила?
--- «Молилася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,

Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
Панувала і я колись
На широком світі.
Панувала... О, Богдане³⁾,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір',
На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,

¹⁾ бо ранішим сонцем осяяні.

²⁾ хитких, що ще непевно ходять.

³⁾ Відсіля йде продовження попередньої думки: Панувала, але Богдан Хмельницький (гетьман, 1648—1657), мій нерозумний син, віддав мене Переяславською умовою (1654. р.), Москві, а Москва ось що зі мною зробила і що все ще робить — стор. 107. Як би я була знала, що таке станеться, я була б його в колиці задушила... Шевченко все за Переяслав відкадував на Хмельницького та жаль мав до нього (пор. «Великий Лях», стор. 158, «Суботів», стор. 172 «Осії гл. XIV», стор. 104, «Як би то ти, Богдане п'яний», стор. 388).

Що, співаючи, ридала.
Виглядала волю! . . .
Ой, Богдане, Богданочку!
Як би була знала —
У колісці б придумила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродані
Жидові, Німоті¹⁾;
Сини мої на чужині,
На чужій роботі²⁾;
Дніпро, брат мій, висихас,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває³⁾.
Нехай рив, розкопує,
Не своє шукає . . .
А тим часом перевертні⁴⁾

Нехай підростають,
Та допоможуть Москалеві
Господарювати,
Та з матері полатаку
Сорочку знімати!
Поспішайте ж, недолюдки.
Матір'я катувати!»

На-четверо розкопана
Розрита могила . . .
Чого вони там шукають?
Що там схоронили
Старі батьки?

Ех, як би то . . .
Як би то знайти те⁵⁾,
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала.

9. X. 1843.
Березавь.

¹⁾ За цариці Катерини, зроду Німкені, багачко понаходило Німців на Україну, й їм повіддавано що-найкращі землі. Та ще сама ж цариця своїм любимцям Німцям пороздаровувала десятки тисяч десятин запорозької землі (на самій Хортиці тепер Німці живуть). Багачко землі арендували за часів Шевченка — Жиди. Жидова, Німота — збірні імена, замість: Жиди, Німці.

²⁾ не своїй матері служать, а чужій — Москві.

³⁾ Шевченко дивився на могили як на одиноких свідків слави України, і як їх розкопував московський уряд, щоб докопатися в них старовини, то поетові дуже серце боліло, й він за те дуже нарікав на Москалів (пор. «Гайдамаки», стор. 41, «Великий Лях», стор. 166, «Суботів», стор. 172, «Сон», стор. 125, пом. 1.

⁴⁾ Це нове покоління українське, панські сини, що то вже зжилися з московським пануванням; їх дуже гарно змалював поет у «Холодному Ярі», стор. 195.

⁵⁾ У боях за Україну поховали старі батьки в могилах волю України (пор. іще «Великий Лях», стор. 156, увід; загалом усі поеми 1843—1845 змістом дучаться одні з одними й мають багато таких самих думок; це треба мати на увазі, читаючи «Кобзаря», бо тоді одна поема другу поясняє). Найкраще це видно з поеми «Бувало в неволі инеді згадаю», стор. 349, пом. 5: «у могилі воля спить».

1844. р.

ЧИГИРИН¹⁾

(М. С. Щепкіну²⁾.)

Чигрине, Чигрине!
Все на світі гине,
І святая твоя слава³⁾,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили,
Твоя слава; — і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,

Ніхто й не покаже,
Де ти стояв, чого стояв . . .
І на сміх не скаже!
За що боролись ми з Ляхами?
За що ми різались з Ордами?
За що скородили списами
Татарські ребра? Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута,
Волі нашої отрута⁴⁾.

А я, юродівий⁵⁾, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу. Заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала⁶⁾.

¹⁾ Про Чигирин, гл. «Гайдамаки», стор. 53, пом. 1.

²⁾ Михайло С. Щепкін — славний російський драматичний артист, грав і в українських п'єсах (Москаль Чарівник), був великий приятель Шевченка (теж ізроду кріпак, викуплений за призбирані на складки гроші). Крім «Чигирин» Шевченко присвятив йому ще вірш «Пустка» (стор. 129) й велику поему «Неофіти» (стор. 362) із віршем-присвятою для Щепкіна. Щепкін гарно виголошував вірші Шевченка.

³⁾ І в «Гайдамаках», стор. 63, сам благочинний називає Чигирин святим, звичайно, як столицю України (1649—1676), пор. початок V. частини «Гайдаманів», стор. 56, де вихвалюється колишній Чигирин; про могили, гл. стор. 107, пом. 3.

⁴⁾ На такій ниві, так добре справлений, повинен був вирости гарний посів — воля, а виросла отрута тої волі; ось так треба розуміти це місце — ціла наша боротьба з ріжними ворогами не принесла нам волі. Руда = кров.

⁵⁾ Юродивий — це дурненький, блаженський.

⁶⁾ Отут то два образи-порівняння: 1. Україна — поле, що стало перелогом, запліснявіло, і погній (діячі, люде) нездоровий; 2. Україна — спорохнявіле дерево, в яке повлізало багачко гадюк (ворогів) — і для покоління лишилася тільки надія, та й то її — «шукає вітра в полі».

А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неокраїнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі¹⁾!

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав esi степи, ліси
І всю Україну²⁾!
Спи ж, повитий Жидовою³⁾,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Поростуть⁴⁾ — гетьмани!
Помолившись, і я б заснув⁵⁾,
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово;
Може, викую я з його

До старого плуга⁶⁾
Новий леміш і чересло,
І в тяжкі упруги,
Може, з'орю переліг⁷⁾ той,
А на перелозі
Я посию мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої⁸⁾.
Може, може... а між тими,
Між ножами -- рута
І барвінок розві'ється,
І слово забуде,
Моє слово тихе, сумне,
Богобоязливе
Згадається, — і дівоче

¹⁾ Хай і все пропаде, а поет таки шукатиме правди, бо це ж не є правда, щоб Україна волі не мала!

²⁾ Сон у Чигирині (столиці вольної України) більший, ніж сон українських степів, лісів і цілої України — і це правда!

³⁾ Усі українські міста мають багато Жидів, у Чигирині їх теж дуже багато.

⁴⁾ не доросли до своїх літ, до свого завдання, в розум (у пірря) не вбилися, пор.: Недоуми, занастали божий рай — Гетьманщина! — «Сон», стор. 239, пом. 2.

⁵⁾ так, як і Чигирин, але...

⁶⁾ Поет говорить про нові засоби, щоб Україну відродити. Цим засобом є його живе слово, яке у старий український організм має влити нових сил, і хоч із великим трудом (тяжкі упруги, гл. стор. 76, пом. 5), а приверне його до життя. Відроджений організм потребуватиме ще ліків — бо він гнилий.

⁷⁾ Таке поле, що його якийсь час (кілька літ) не оброблювано — так і Україна була колись родюча (на ній кишло своє життя), а потім укрилася бур'яном, бо не було кому орати

⁸⁾ Це був би радикальний лік, такий, що з корінем вирвав би народню хворобу — і народ одродився б, і Україна встала б. Цей лік — гострий (ніж), але ж він принесе з собою багато гарного (квітки — руту садять не тільки на гробах, а плетуть із неї та з барвінку вінки на весілля), і полохливе нове покоління (дівчата) до життя прокинеться (стрепенеться) — Шевченкові ж більш і нічого не бажається, як щоб його слово цього доконало (слово моє... раю ти мій).

Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає . . .
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
(Спи, гетьмане!), поки встане
Правда на сім світі!

19. II. 1844.
Москва.

СОВА.

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорні брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі світі
Талан-долю слали:
«Пошли тобі, Матір'-Божа,
Тіі благодати,
Всього того, чого мати
Не з'уміє дати!»
До схід сонця воду брала,
В барвінку кувала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е . . . е . . . лю-лі! . . .
Читала зозулі,
Зозуля кувала,
Правдоньку казала:
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой, виростеш, сину,
За півчварта²⁾ року,

Як княжа дитина,
Як ясень високий,
Гнучкий і дебелий³⁾,
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,
Хоч за морем сивім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину,
У червоних черевиках,
В зеленім жупані,
По світлиці похоче,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє:
В хаті, як у раї;
А я, сину, на покуті
Тільки поглядаю.
Ой, сину, мій сину,
Моя ти дитино!
Чи є кращій на всім світі,
На всій Україні?
Нема кращого й не буде —
Дивуйтеся, люде!
Нема кращого! . . . А долю . . .
Долю роздобуде! . . .»

* * *

¹⁾ Поет має на думці Хмельницького, що зробив із Чигирина столицю України.

²⁾ Де вже не вживають такої форми числівника, що треба знати, що вона означає $3\frac{1}{2}$, як $2\frac{1}{2}$ = півтретя, $4\frac{1}{2}$ = пів'ята, $5\frac{1}{2}$ = півшоста й т. д.

³⁾ грубий, товстий, гладкий.

Ой, зозуле, зозуленько,
На що ти кувала?
На що ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж така на сім світі
Слухняна дозя?
Ох, як би то! . . . Вміла б мати
З німецького¹⁾ поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та, ба! . . . А зле безталання
Зострінеться всюди —
І на шляху, і без шляху —
Усюди, де люде.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася . . .
А тим часом

* * *

Ой, талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верба при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина:

Батько умірає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна . . . Та все ж тяжко . . .
З горем та нудьгою,
Пішла вона до сусідів
Поради просити . . .
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізниціла²⁾, ізмарніла,
Кинула господу,
Пішла в найми . . . не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала.
Подушне³⁾ платила . . .
І синові за три копи
Жупанок купила,
Щоб і воно, удовине.
До школи ходило.

І письменний, і вродливий,
Квіточка-дитина!
Як у Бога за дверима,
Вдова панувала,
А дівчата лицялися.
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілувала;
Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Кралась злидні ізза моря
В удовину хату,
Та й підкралась . . . стали хлопців
В кайдани кувати,
Та повезли до прийому⁴⁾
Битими шляхами.

¹⁾ В народньому розумінні: десь із дуже далекого краю, дуже-дуже здалека, де люде дуже розумні й живуть гарно та щасливо. Пор. у «Посланію»: «куций Німець», узловатий (стор. 190).

²⁾ зробилася мов нища, старчиха, жебрачка .

³⁾ Подушне — подушний податок, податок від душі, від особи в хаті — платили в Росії, отже й в нас на Україні, ще до 1917. року.

⁴⁾ Так бувало за панщини, що кували, щоб хто з дороги не втік, та ще давали сторожу на ніч; прийом — місце, де приймають новобранців; це буває звичайно канцелярія військового начальника.

Пішла й вдова з матерями, —
З дрібними сльозами.

Де на-ніч ставали —
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу¹⁾
Та й не допусквали.

Ой, привезли до прийому,
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти,
Той каліка-недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий, —
Тих чотирі в хаті.
Усі не в-лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Тай той якраз під аршин²⁾.

Покинула знову хату,
Синову госпуду,
Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
«Стара», кажуть, «стала,
Не здужає . . .» І огризок
В вікно подавали
Христа ради . . .

Не дай, Боже,
Такого дожити!

Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!

По копійці заробляла,
Копу³⁾ назбирала,
Та до сина лист писала,
У військо послала, —
Полегшало.

Минає рік,
І другий минає;
І четвертий, і десятий —
А чутки немає.
Нема чутки. Що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти . . . йти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла,
І в село вже не верталаєь,
День і ніч сиділа
Коло ківворота⁴⁾. Літо
За літом минає.
Помарніла, скалічила, —
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати!
Каліку убогу!
Сидить собі та дивиться
В поле, на дорогу.
І світає, і смеркає,
А москаля, її сина, —
Немає, немає . . .

* * *

Понад ставом увечері
Хитається очерет;
Дожидає сина мати
До досвіта вечеряють.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока.

Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.

Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати — одна в хаті,

¹⁾ валка возів, звичайно з харчами та з військовою муніцією.

²⁾ саме під міру, саме такий, як треба до війська.

³⁾ Копя — 50 копійок, теперішня гривня, пів чарбованця.

⁴⁾ Ківорот — рівнозначне декуди з цариною, а так, то цеворот, якими зами-
нають село, щоб не вибігала з села худоба та не спасала городини.

А дівчина — в гаї.
Поплакала чорнобрива,
Та й стала співати;
Поплакала стара мати,
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні,
У матері діти!

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла¹⁾);
То од жалю одходила,
І мовчки журилась
Та на шлях той недалекої
Крізь сльози дивилась, —
І день і ніч дивилася,
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдата,

*

*

*

Вдень лазила по смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, — то синові
Гостинця ховала.
А уночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить; то співає,
То страшно голосить.

Мого сина? . . .» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла! . . . І цеглину
Муштрує, — то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком-тихесенько,
Крізь сльози, співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постолі . . .
Полетіли москалі,
Сірі гуси в ірїї, в ірїї,
По чотирі, по чотирі,
Полетіли — «гел-гел!» —
На могилі орел,
На могилі, серед ночі.
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає . . .»

Люде лаяли . . . бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям²⁾
Удень за вдовою
По вулицях та, сміючись,
Дражнили — Совою . . .

6. V. 1844.
Петербург.

СОН.

Дух истинни, егоже мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его. | Дух правди, котрого світ не може прийняти, бо не бачить його, ані знає його.

Іоан, гл. XIV, ст. 17.

У всякого своя доля¹⁾
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,

Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину;
Той тузами⁴⁾ обірає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата;

¹⁾ Не у злому розумінні, як у нас говорять звичайно в такому випадку (поговор, неслава) — а в доброму: що гарна вона, що гарною її всі славлять.

²⁾ обзивають, називають (старе слово)•

³⁾ Такими загальними думками часто в 1843—1845 рр. починав Шевченко свої поеми, пор. «Невольник», стор. 142 (Той блукає за морями), «Холодний Яр», стор. 195.

⁴⁾ Туз або ас — найвища карта у грі, а в життю тузами звуть іще великих панів, верховодів (гл. стор. 122, пом. 9); тут просто так: прийшов до свата в гості й обіграє його картами. «Обірає = здирає, обдирає.

А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка¹⁾ підкράдеться,
Вияде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазури²⁾ в печінки, —
І не благай, не вимольят
Ні діти, ні жінка;
А той, щедрий та розкішний,
Все храми мурує³⁾,
Та «отечество⁴⁾» так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з його, сердешного,
Кров, як воду, точить! . . .
А братія⁵⁾ мовчить собі,
Витріщивши очі,
Як ягнята: «Нехай!» — каже, —
«Може, так і треба!»

Так і треба! Бо немає
Господа на небі⁶⁾!
А ви в ярмі падаєте,
Та якогось раю
На цім світі бажаєте . . .

Немає! немає!
Шкода й праці!
Схаменіться:

Усі на цім світі, —
І царята і старчата, —
Адамові діти!
І той . . . і той⁷⁾ . . .

А що ж то я?
— Ось що, добрі люде:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень;
А вам нудно, жалкуєтесь . . .
Іі-Богу, не чую!
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую⁸⁾.

Отак, ідучи попід тинню⁹⁾
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі, йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає, —
Тихо, як у раї,
Усюди божа благодать:
І в серці, і в хаті.

¹⁾ або ще кажуть: кіточка .

²⁾ або, як деінде кажуть: кігті .

³⁾ ставить церкви .

⁴⁾ «Отечество» — у всіх поемах з 1844—1845. р. вживає Шевченко в насмішливому розумінню й розуміє під ним — Росію, російське отечество. Тоді багато вживали цього слова в Росії, а за Москалями й наші пани теж балакали про це «отечество» — пор. стор. 122, «Н. Гоголю», стор. 130, «Холодний Яр», стор. 196.

⁵⁾ звичайні, прості люде; ті все мовчать, бо несвідомі, не знають, що воно не мусить так бути .

⁶⁾ значить: Бога правди, Бога справедливости, який додивлявся б, щоб не було так на землі, як є, а щоб був «якийсь рай», щоб не падали одні під ярмом других .

⁷⁾ Ця думка з попередньою ось так лучиться: так бути не повинно (Схаменіться — пор. «Посланіє», стор. 189), бо діти царів (що панують) і діти старців (бідних) — однаково діти Адама, всі однаково люде!

⁸⁾ А тут уже поет сам свої думки розводить над тим, що довкола нього діється, й як люде страждають. Він старається заглушити біль у собі, забути про своє й людське горе, «гуляє, бенкетує», щоб не чути людського стогону (А вам нудно . . .), хоч знає, що силуваною мовчанкою — тільки знідає себе, «свою кров п'є».

⁹⁾ збірне слово: попід тинами, гл. стор. 16, пом. 1.

Ото ж я ліг і спати;
А вже підпилий як засне,
То, хоч коти гармати,
І усом не моргне.

I.

Та й сон же, сон, на причуд дивний¹⁾,
Мені приснився:

Найтверезіший би упився,
Скупий Жидюга дав би гривню²⁾,
Щоб позирнуть на ті дива;
Та чорта з-два³⁾!
Дивлюсь: так, буцім-то сова
Летить лугами, берегами,
Та нетрями⁴⁾,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками⁵⁾;
А я за нею, та за нею
Лечу й прощаюся з землею:

— «Прощай, світе! Прощай,
земле,

Неприятний краю!
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову,
На розмову тиху, сумну,
На раду з тобою;
О-півночі падатиму
З чистою росою.

Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть⁶⁾.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Г'одуй діток: жива правда
У Господа Бога⁷⁾!»

Лечу... Дивлюся — аж світас,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

¹⁾ Де так не кажуть, то це значить: дуже-дуже дивний, що всім дивом (чудом) здивуватися можна.

²⁾ Це не теперішні гривні, а давні, народні мідяні гроші — вартують 3 копійки, декуди тільки півтретя.

³⁾ В Західній Україні на це кажуть: а фіга (хвиґа)! Декуди ще почувте — а дзуськи! (значить — не побачите!).

⁴⁾ Декуди (на заході) кажуть на нетрі — трясавиці, пропасти.

⁵⁾ лісок у яру (турецьк. слово).

⁶⁾ Поет так довго буде літати на пораду, доки молоде покоління (воно ще мале!) не стане до бою з Москалями.

⁷⁾ Нехай годусь Україна дітей, бо правда прийти мусить (щодо волі України).

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють;
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють в полі.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Ранньою рососою,

Вмивається, красується,
Сонце зустрічає —
І нема тому почину,
І краю немає.
Ніхто його не додбає
І не розруйнує,
І все то те¹⁾ . . .

Душе моя!

Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

— «Хибá ти не бачиш?

Хиба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синіі хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть²⁾.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш³⁾,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обути
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за поду́шніє⁴⁾, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію — в військó оддають,
Бо його, бач, трохи . . .⁵⁾ А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панцині жне.

А он — бачиш? . . . Очі, очі! З байстрам шкандибає,
На що ви здалися? Батько її мати одцурались,
Чом ви змалку не висохли, Її чужі не приймають,
Слізьми не злилися? Старці навіть цураються . . .
То покритка попід тинню А павич не знає,

¹⁾ докінчити б думку так: таке гарне, що тільки тішитись та радуватись — а душа поета сумна .

²⁾ значить — а на землі, що її видає поет, усе це є: власть (царська, панська), кари, людський сміх і плач . . .

³⁾ Як порівняти ті нещастя, що їх терплять бідні, закріпощені люде з тим чудовим образом української природи — то виїде дуже великий, як кажуть учені, контраст, себто, різька різниця між одним і другим. Шевченко часто на те вказував, пор. «І виріє я на чужині», стор. 292. «Як би ви знали панци» стор. 347.

⁴⁾ гл. стор. 111, пом. 3.

⁵⁾ докінчити думку можна так: бо його, бач, трохи бонтьон

З двацятою¹⁾, недолюдок,
Душі прэпывае.»

Чи Бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помога,
Як і оті гори
Предковічнi, що політi
Кровію людськю²⁾! . . .

Душе моя убогая,
Лишенько з тобою!
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на цiм світі
Катам панувати?

Лети ж, моя думо, моя люта муко!
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалася; іх тяжкіі руки
Тебе повивали. Бери ж іх, лети,
Та по всьому небу орду розпусти!
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову ригá змії,
Трупом землю криє³⁾.
А без тебе я денебудь
Серце заховаю, —
Та тим часом пошукаю
На край-світа раю.

II.

I знов лечу понад землею,
I знов прощаюся я з нею.
Тяжко матірь покидати

У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати⁴⁾ . . .

¹⁾ розуміється: дівчиною, такою, як ось та, про яку згадував що-тільки Шевченко (покрітка); прэпывае душі — прогайновує масток (душі кріпаків, продаючи іх), бенкетуючи.

²⁾ Іншими словами — та помога (підпомога) з нього людям така, як от із тих предковічних надніпровських гір, що політi кровію людською, що бачать усе, що діялось і діється (пор. «Тарасова ніч», стор. 21, подібна думка: Мовчать гори . . .).

³⁾ Дума Шевченка цілу орду лих занесе перед Бога, розпустить по цілому небі — та небо за них спустить таку кару, як колись на Содому й Гомору. Образ цієї кари — прямо з Біблії взятий. Через те й Шевченко й каже: нехай знов рига змії, як колись у Содомі. Всі ці слова від: «Нехай чорніє» . . . аж до «Трупом землю криє» висказані так, що не знати, хто це зробиць (несобово), і це дуже гарно, бо ще більше враніння виходить від того, яка кара спаде на землю, а власне на тих, що на землі таке лихо коять, на катів.

⁴⁾ Як прикласти до України, то вийде так: тяжко кидати рідний край, як він не має ніякої оборони (стріхи над собою), а ще гірше дивитися на його страждання та біду.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє;
Кругом бори та болота,
Туман, туман та пустота¹⁾ . . .
Людей не чуть, — не знать і сліду
Людської страшної²⁾ ноги . . .

— «І вороги й не-вороги,
Прощайте! В гості не приїду.
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую, —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую.
А поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна
Неполита слізьми, кров'ю,
То я одпочину,
Одпочину . . .»

Аж слухаю:
Загули кайдани
Під землею. Подивлюся . . .
О, люде поганій!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!
За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заповідяв?

Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галічі силу³⁾ —
Думи розпустили?
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
А коли я спокуютую?
Коли діжду краю?
Не бачу й не знаю.

Заворушилася пустиня . . .
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не судя ідуть просити;
Ні, то люде, живі люде,
В кайданах забиті,
Із нор золото вносять.
Щоб пельку залити
Неситому⁴⁾ . . . То каторжні!
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й Він не добачає⁵⁾!
Он-де злодій штемпований⁶⁾
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скрегоче, —
Недобитка, товариша,
Зарізати хоче⁷⁾.

¹⁾ Сибір

²⁾ Воно не дурно поет так і каже, бо де чоловік ступав ногою, там родилося зараз нещастя — він приносив зі собою всі людські погані звички, свої ніби то закони, що і приносили нещастя, пор. «ховалась од людей пустиня», в вірші «Козачковському», стор. 254.

³⁾ Галча — чорна, через те й думи поета — чорні (понури) діти — каже він у «Невольнику», стор. 142).

⁴⁾ Майже всі копальні золота на Сибірі, в яких працювали заслані на тяжкі роботи злочинці (каторжани), вважалися й таки були приватною власністю московських царів; через те й Шевченко пише: щоб пельку (горло) залити неситому (цареві).

⁵⁾ Тут знову насмішлива замітка на Бога — а все за те, що, на думку Шевченка, він не стоїть на сторожі правди на землі.

⁶⁾ Штемп — німецьке слово, означає стілько, що наше значок, тавро; штемпували злочинців (усюди, не тільки в Росії), щоб легше було зловити, як би котрий утік.

⁷⁾ Це все т. зв. карні (уголовні) злочинці.

А між ними, запеклими,
В кайдани убранный,
Царь всесвітній, царь волі, царь
Штепом увінчаний¹⁾.

В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне . . .
Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне²⁾.

А де ж твої думи, рожеві квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ж ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, на віки в серці поховав?
Ой, не ховай, брате³⁾! Розсип їх розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і вийдуть з них люди.

Чи ще митарство⁴⁾, чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

III.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюсь: хати понад шляхами —
То гірود із стома церквами,
А в гірودی, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обути
І кайданами окуті,
Муштруються.

У долині, мов у ямі,
На багнищі гірود мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий . . . Долітаю, —
То гірود без краю.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й московський⁵⁾!
Церкви та палати,
Та пани пузаті⁶⁾.

Далі гляну:

¹⁾ А це політичний злочинець — борець за правду й волю, царь волі, царь на цілий світ. "В кінці XVIII . ст. карався на Сибірі, між иньчими, Радішев, відомий автор «Путшества в Москву» та ще й поверх сотка декабристів (докладніше гл. про декабристів «Великий Лях», стор. 163, пом.1). А майже рівночасно з Кирило-Методієвцями (гл. стор. XV) потерпів кару й гурток Петрашевського, до якого належав найглибший повістярь цілого світа, моск. письменник М. Достоевський.

²⁾ Як такий борець раз додумався до того, що те, що він робить — добре, то ніколи вже цього не віддурається.

³⁾ Політичного заслання зве Шевченко братом через те, що він таки доводиться йому братом, хоч не по крові, та думками.

⁴⁾ Митарство — докладніше пояснення гл. «Великий Лях», стор. 161, пом.4; тут просто мандрівка з муками. Це місце так треба розуміти: Чи ще мені далі ходити по Сибіру та мучитись, дивлячись на муки других? Доволі цієї мандрівки — а то холод, мороз може збудити мій розум (не треба забувати, що це сон). І я наговорити можу багатько такого, що не сон мені каже, а розум.

⁵⁾ Як будували Петербург, — бо про нього тут мова — то й дивилися, щоб він як найбільше скидався на якийсь європейський, хоч би німецький гірود. Тому й він одрізняється від суто московських міст, от хоч би Москви, своїми будівлями. От тому то Шевченко шіби-то його не пізнає.

⁶⁾ Як де не розуміють цього слова, то воно означає стілько, що череватий, із великим черевом (пузо = череву).

І ні однісінької хати¹⁾!
Смеркалося. Огонь — огнем
Кругом запалало²⁾,
Аж злякався . . . — «Ура! Ура!
Ура!» закричали.

— „Щу-щу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Щоб орете³⁾?»

— «Екай хахол!
Нв знаєт параду!
У нас парад. Сам⁴⁾ ізволіт
Сведня туляті.»

— „Та де ж вона, тая цяця⁵⁾?»

— «Вот — відішь палаты?»

Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З цинковими гудзиками⁶⁾:
— «Де ти здесь узляся?»

— „З України”.

— «Да как же ти
Й говоришь не вмести
По здешнему?» —

— „Ба ні”, кажу,
„Говорить я вмю,
Та не хочу.”

— «Екой чудах!
Я все входи знаю;
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец⁸⁾ попитаюсь⁹⁾
Вести тебе. Только, знави,
Ми, брат, просвіщенни, —
Нв покупісь полтінкою¹⁰⁾!»

— „Щур тобі, мерзений
Каламарю¹¹⁾!”

І зробився
Я знову незримий,
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!
Так от-де рай! Уже на-що¹²⁾
Золотом облиті
Блюдолизи¹³⁾! Аж ось і сам¹⁴⁾,
Високий, сердитий,
Виступає. Обік його
Жіночка небога,
Мов опеньок засушений,

¹⁾ Звичайно, сільської хати, так як народ усе каже: то хата, а це дім, це чоловік (селянин), а це пан (Москаль, Лях), а то Жид.

²⁾ засвітили ліхтарні на вулицях, і багато їх, тих ліхтарень

³⁾ Московське слово «орать» — означає по нашому: гукати, кричати (дуже), репетувати.

⁴⁾ Сам — це царь.

⁵⁾ Цяця — в насмішливому розумінні: дуже важна особа (а так звичайно цяця — це забавка).

⁶⁾ Якийсь урядовець у мундірі з блискучими гудзиками з цинку (металь такий).

⁷⁾ Оцей землячок поганенько й бадакає по-московському: Шевченко вмисне списав його слова такою мішаниною, бо хоч як би й намагався Українець говорити по-московському, щоб його не пізнали, то все-таки буде пізначно, що він не Москаль.

⁸⁾ у царську палату, у царський двір.

⁹⁾ постараюсь (моск.).

¹⁰⁾ Полтінка — полтинник, 50 копійок; тут попросту — гріш.

¹¹⁾ Каламарь — означає людину, що в каламарі, в чорнилі так і кисне, по вченому зветься такий чоловік — бюрократ (поза своїм урядом світа божого не бачить, не знає).

¹²⁾ На-що — через край, занадто.

¹³⁾ Моск. слово блюдолиз — той, що вилізус чужі тарілки (блюдо = тарілка).

¹⁴⁾ За цей уступ найгірш розлютився царь Микола, і за нього попалася така кара Шевченкові. На опеньки кажуть у Західній Україні: підпеньки.

Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо, сердешне¹⁾,
Хита головою.
— „Так оце-то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й р̄азу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам²⁾!
От-то дурний! А ще й битий!
На квіток³⁾ повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти їм віри!»

За богами⁴⁾ — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!
Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять,
Або дулю дати
Благоволять⁵⁾ — хоч маленьку,
Хоч пів-дулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі у-ряд поставали,
Ніби без'язики,
А-ні телень!... Царь цвенькає⁶⁾,
А диво-цариця,

Мов та чапля між птахами
Скаче, бадьориться⁷⁾.

Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли
(Здалека не чути) —
Об «отечестві», здається,
Та нових петлицях⁸⁾,
Та об муштрах ще новіщих;
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиґлику.
Дивлюсь: царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза⁹⁾
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити,
Та верещать, та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура! ура! ура-а-а!»

1) То як кажемо про когось, нехтуючи його, легковажачи собі його, то вживасмо середнього роду (воно).

2) Були ж такі поети, що жили з царської ласки, та за те у своїх віршах хвалили-розхвалювали й царя, і царицю, зрівнюючи їх нераз із богами. От і через те Шевченко їх і обзивав віршомазами та ще з тупими рилами.

3) Ще й досі в нас кажуть, що можна купувати за гроші, або на-бір, але ж тоді треба давати квіток (розписку); тоді продавець і каже: я вам на квіток вірю. Можна так розуміти це місце: повірив Москалеві на слово.

4) За царем і царицею — пор. вище «так оце ж то та богиня» та ще пригадати б собі, як царі себе все писали: божою милістю...

5) будуть ласкаві, зволють зі своєї ласки.

6) говорить чужою мовою: по-московськи, по-польськи, по-німецьки; тут — говорить щось таке, що не можна розібрати, що воно

7) Як би де не розбірали докладно цього слова, то воно значить стілько, що: додає собі відваги, бундючиться.

8) Петлиця — це військові відзнаки на комірах; дзиґлик = стільчик.

9) Гл. стор. 114, примітка 4.

IV.

Зареготався я, та й годі!
 А й мене давнули
 Таки добре. Перед світом
 Усе те заснуло;
 Тільки де-де православні
 По кутках стогнали
 Та, стогнучи, за батюшку¹⁾
 Господа благали.
 Сміх і сльози!

От пішов я
 Гóрод озирати.
 Там ніч, як день. Дивлюся я:
 Палати, палати
 Понад тихою рікою²⁾,
 А беріг обшитий
 Увесь каменем.

Дивуюсь,
 Мов несамовитий:
 Як то воно зробилося
 З калюжі такої
 Таке диво! Отут крові
 Пролито людськóй
 І без ножа³⁾!

По тім боці

Твердини й дзвіниця⁴⁾.
 Мов та швайка загострена. —
 Аж чудно дивиться,
 І дзиґарі⁵⁾ теленькають.
 От я повертаюся —
 Аж кінь летить, конитами
 Скелю⁶⁾ розбиває.
 А на коні сидить бхлин⁷⁾,
 У світі — не світі,
 І без шапки; якимсь листом⁸⁾
 Голова повіта.
 Кінь басує, — от-от річку.
 От-от перескочить.
 А він руку простягає,
 Мов світ увесь хоче
 Загарбати.

Хто ж се такий?

От собі й читаю,
 Що на скелі наковано:
 «Первому Вторая»
 Таке диво поставила.
 Тепер же я знаю:
 Се той Первий, що розпинав⁹⁾
 Нашу Україну,

¹⁾ за царя (царь-батюшка)

²⁾ понад Невою, над якою лежить Петербург; береги її вимощені камінням

³⁾ Там, де Петербург, були колись калюжі та багна; але ж царь Петро доко-
 нечне хотів мати столицю ближче Європи (вбити вікно в Європу), то ні перед
 чим не жахався, щоб тільки там місто збудувати.

⁴⁾ Петропавлівська кріпость із церквою Петра й Павла — дзвіницю її з
 берега видно, як гостро, мов шило (швайка), стремить угору.

⁵⁾ годинники (слово дзиґар — це й досі чується сям і там на Правобережжі,
 це слово польське)

⁶⁾ Такий той пам'ятник Петрові І. в Петербурзі, як Шевченко його описує:
 скеля, на скелі царь на коні й т. д.

⁷⁾ без сідла (прислівн.); у світі — не світі = щось таке чи свита, чи не
 свита на ньому.

⁸⁾ це лавровий вінець, його вляли в старовину на голову переможцям.

⁹⁾ Первий — московський царь Петро І. або Великий (1682—1725); він
 так розпинав її: касував кров за кровом автономію (самоврядування) України
 і, нарешті, зовсім її знищив та настановив «Малоросійську Коледію» (1723),
 утискав народ податками, козаків мучив тяжкими роботами, зруйнував Запо-
 розьку Січ у 1709. р. і т. д. Шевченко обзиває його за те ріжними назвами:
 н. пр., «скажений» (Обій гл. XIV., стор. 404).

А Вторая доканала¹⁾
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людодіи!
Наїлись обоє,
Накралися! А що взяли
На той світ з «обою»?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, заміраю.
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидиме:

«Із города, із Глухова²⁾
Полки виступали
З заступами на лінію³⁾».

А мене послали
У столицю з козаками
Наказнім гетьманом⁴⁾.
О, Боже мій милосерний!
О, царю поганий!
Царю проклятий, неситий,
Гаспиде⁵⁾ лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах! . . . Царю, царю!
І Бог не розлучить

¹⁾ Вторая — це московська цариця Катерина II. (1762—1796) — вона й довершила упадку України: скасувала раз на все автономію в р. 1764 (бо ж після Петра її відновлено), поділила край на губернії, завела кріпацтво, зруйнувала Січ удруге (1775 р.), повідбирала народові землю та пороздарувала своїм любимцям — словом: доканала. За те Шевченко й обізвав її в «Великому Ляхові» «лютим ворогом України, голодною овчицею», стор. 161.

²⁾ Глухів (у Чернігівщині) став столицею України після повстання Мазепи: туди казав її перенести царь Петро, щоб було ближче до Московщини, щоб можна ліпше наглядати за тим, що Українці роблять.

³⁾ Від 1700 р. українських козаків рік-річно вислали, на їх кошти, харчі, убрання, далеко на північ на тяжкі роботи: копати канали, засипувати болота під Петербург (його і збудовано заходами та роботою наших козаків у 1703 р.), ставити кріпости, при чому московські наставники знущалися над ними, як над рабами — били палицями по головах, вуха шпагами обтирали, харчі відбирали й т. д. Голі-босі верталися козаки на Україну, та й то не багато їх, бо добра половина гинула від поганого підсоння та знущань. За чотири роки (1724—1725), н. пр., згинуло на роботах (на Ладозькому каналі, на Волзі, на Кавказі) 25 000 козаків. На заступ кажуть Подольки — рискаль, Гуцули — городник.

⁴⁾ Тут розповідається про гетьмана Павла Полуботка (1722—1724), що був наказнім (заступав гетьмана) гетьманом після Скоропадського. Це був дуже гарний гетьман, старався заводити порядки по судах на Україні, але ж це саме не подобалося цареві Петрові й його урядовцеві Веліминові, що правив «Малоросійською колегією», то й його викликали до Петербурга, а як він там упоминався за старими порядками на Україні та щоб вибрано гетьмана, то його загарештовано, посаджено в Петропавлівську кріпость, і він там умер, не дїждавшися й суду. Про Полуботка ходило по Україні багачько оповідань про те, що він гордо ставився до царя, що царь хотів перед смертю з ним погодитися, але Полуботок одкинув руку, що йому Петро простягав, та ще поклався на божий суд, що мав їх розсудити. Через те й Шевченко пише, що «Бог не розлучить нас з тобою»: як хто згадуватиме коли Петра, то все на думку спаде йому, що він ізробив із Полуботком.

⁵⁾ Гаспид — це гадюка, зміюка; як лаються гаспидом, то воно тоді означає те ж саме, що «чорт».

Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки. Тяжко мені
Вітать над Невобю!
України далекої,
Може, вже немає . . .
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила¹⁾,
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили,
Нашу славу²⁾? Боже милий!
Зжалься, Боже милий!»

«Та й замовкло. Дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо; а в тій хмарі —
Мов звірь в гаї виє.
То не хмара, білі птахи

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало;
А я стояв, дивувався
Так, аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а до дому:
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.

Хмарою спустились
Над царем тим мусянжовим³⁾,
І заголосили:

«І ми сковані з тобою,
Людоде, змію!
На страшному на судині
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багрянцю⁴⁾
Пошив жилами твердими,
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий, проклятий⁵⁾!»

V.

А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю:
— „Тк-то тяжко той насуцний
Люде заробляють!”

От і братія сипнула
У сенат⁶⁾ писати
Та підписувать, та драти
І з батька і з брата.
А між ними і землячки
Де-де проглядають;
По-московськи так і чешуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку

¹⁾ розуміється: Україну.

²⁾ Про могили, гл. «Гайдам», стор. 41, «Розрита могила», стор. 107, пом. 3, «Великий Лях», стор. 166, «Суботів», стор. 172.

³⁾ Мусянж або, як кажуть Галичани, мосяж — це бронза, польс. mosiądz.

⁴⁾ царська пурпурова парадна одежа.

⁵⁾ Оце ті ж самі козаки, що погнули, будуючи Петербург. А як ширше розуміти той уступ, то він означає стільки, що аж через Україну й за допомогою України стала Москва могутня. І що тепер у Петербурзі «церкви й палати» — то це все завдяки рукам наших пращів-мучеників, козаків.

⁶⁾ Сенат — найвища урядова московська установа.

Цвенькать не навчили
 По-німецьки¹⁾, а то тепер
 І кисни в чорнилі²⁾ . . .
 П'явки, п'явки! Може, батько
 Останню корову
 Жидам продав, поки вивчив
 Московської мови! . . .
 Україно, Україно!
 Оце твої діти,
 Твої квіти молодії,
 Чорнилом полтіті,
 Московською блекотою,
 В німецьких петлицях³⁾
 Замучені. Плач, Україно,
 Бездітна⁴⁾ вдовице!

Піти лишень, подивіться
 До царя в палати:
 Що там робиться?

Прихожу —
 Старшина пузата
 Стоїть рядом, сопе, хропе
 Та понадувалась,
 Як индики, і на двері
 Косо поглядала.
 Аж ось вони й одчинились —
 Неначе з берлога
 Ведмідь виліз. Ледве-ледве

Переносить ноги,
 Та одутий, аж посинів:
 Похмілля прокляте
 Його мучило. Як крикне
 На самих пузатих⁵⁾, —
 Всі пузаті до одного
 В землю провалились.
 Він випучив баньки з лоба. —
 І все затрусилось,
 Що осталось. Мов скажений,
 На менших гукає, —
 І ті в землю; він на дрібних. —
 І ті пропадають;
 Він до челяді сунеться, —
 І челядь пропала⁶⁾;
 До москалів, — москалики
 Тяжко застогнали,
 Пішли в землю!

Диво дивне
 Сталося на світі!
 Дивлюся я, що дальш буде,
 Що буде робити
 Мій ведмедик⁷⁾? Стоїть собі,
 Голову понурив
 Сіромаха. Де ж ділася
 Ведмежа натура?
 Мов кошена — такий чудний⁸⁾! . . .
 Я як засміявся!

¹⁾ Тут треба розуміти загалом: по-чужому, але ж так тільки балакати (цвенькати), без зрозуміння.

²⁾ Більш землячкам доводиться працювати, ніж родовитим Москалям, бо їм важче, не знають московської мови як слід.

³⁾ Блекота — це така рослина, що дурман наводить; тут вона значить загалом: дурійка; і таксамо не треба розуміти дослівно «петлиці», а треба розуміти під нею загалом усі німецькі вигадки, які Росія поперебрала, головню, в війську. Шевченко з них насміхався й думав, що вони й Росії пошкодили (гл. «Великий Льох», стор. 165: Да всьо Немцам продала).

⁴⁾ Через те бездітна, що діти не на її роботі, а на чужій, Москалям служать, пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 2.

⁵⁾ московська форма, по нашому: найпузатіших, на тих, що з найбільшими черевами.

⁶⁾ прислуга, служба — в такому розумінню вживається це слово на Поділлі й загалом на Правобережжі та в Галичині, а не як подекуди на Полтавщині та на Гуцулах у значінні — жіноцтво.

⁷⁾ а то ж був зпочатку ведмідь.

⁸⁾ От тут то й виходить, що страшним може видаватися й бути царь тільки тоді, як в кому його піддержати, як стоять коло нього сторожем «блюдолизи» та обороняють його. А як він сам, то тільки як котятко слабий, тай чудний!

Він і почув, та як гікне!
Й її перелякався,
Та її прокинувся.

Отаке-то
Приснилося диво!
Чудне якесь! Таке тільки

Снитися вродивим
Та п'янищим.

Не здивуйте,
Брати мої милі,
Я не своє розказував.
А те, що приснилось¹⁾.

с. VII. 1844.
Петербург.

«ЄРЕТИК» або «ІВАН ГУС»

Головна постать цієї поеми — чех Іван (Ян) Гус (1369—1415), що був професором, а потім і ректором університету в Празі. Він постав проти різних надуживань церковної влади, а зокрема проти продажу т. зв. індульгенцій, тобто посвідок про відпущення гріхів. Духовенство викляло Гуса, як еретика й бунтівника. Його справу поставлено на розгляд церковного собору в Констанці над Боденським озером (у південній Німеччині) 1414 року. Гус сміливо поїхав до Констанци, щоб там боронити своїх поглядів, але його замкнули до тюрми й, коли він не згодився відмовитися від своїх писань, його спалили на огнищі під Констанцею влітку 1414. Іван Гус, що в своїй науці багато в чому наслідував англійського церковного реформатора Івана Вікклефа (1330—1384), став предтечею загального реформаційного руху в середній Європі, головню в Чехії й в Німеччині. (За Д. Дорошенком).

ПОСЛАНІЄ СЛАВНОМУ П. І. ШАФАРІКОВІ¹⁾.

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Сусіди змі, нагрілися,
Та її полягли спати,
І забули теплий попіл
По полю розвіять.
Лежить попіл на розпудті.
А в попелі тліє

Огню некра великого,
Тліє, не вгасає,
Підпаду жде, як той месник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла некра,
Тихо дотлівала
На розпудті широкому,
Та її гаснути стала.

¹⁾ Павло Шафарік (по-чеськи) або (по-словацьки) Шафарік (1795—1861) був зроду Словак (як і його великий земляк Коляр — гл. «Посланіє», стор. 191), але перейшов до Чехії, й ціле своє життя працював над відродженням не тільки одних Чехословаків, але й цілої Слав'янщини. Він писав багато книжок, та найславніший його твір — це «Слав'янська Старовина» (Slovenské starožnosti, 1836), які в 1842. р. видав по-московськи в Москві Українець О. Бодяньський (ст. XX). Шевченко, певне, бачив цю книжку, а, може, й читав.

Отак Німота запалила
Велику хату, і сім'ю,
Сім'ю Слав'ян роз'єднинила,
І нишком-тихо упустила
Усобищ¹⁾ лютюю змію.

Полилися р'єки крові,
Пожар погасили,
А Німчики пожарище
Й сиріт поділили²⁾.
Виростали у кайданах
Слав'янські діти
І забули, невольники,
Що вони на світі.
А на давнім пожарищі
Искра братства тліла, —
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась.

Прозрів-єси

В попелі, глибоко
Огонь добрий, смілим серцем.

Смілим орлім³⁾ оком:
І засвітив, любомудре⁴⁾,
Світоч⁵⁾ правди, волі:
І Слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного⁶⁾.
Перелічив трупи,
А не Слав'ян, — і став-єси
На великих купах,
На розпущті вєєвітньому —
Іезекілем⁷⁾.
І, о диво! Трупи встали
І очі розкрили;
І брат з братом обнялися,
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки.
І потекли в одно море
Слав'янські ріки⁸⁾.

Слава тобі, любомудре,
Чеху-Слав'янинне.

¹⁾ Усобище або усобища — розладдя, роздор.

²⁾ Як із цього видно — тут Шевченко явно балакає про слав'янську спільноту, про те, що Слав'яни колись укупі жили, та що їх поділили (порізвили) між собою чужі — Німці. Це вже відгук того, що пізніше появилос'я у програмі «Кирило-Методіївського брацтва» стор. XV (Слав'яни, справді, колись жили далеко на захід, аж над Табою, й досі там стрічаються слав'янські назви: Вербин, Снега, Ліхов, Калєне — але ж Німці їх або звідтіля повипирали, або Слав'яни понімецьчилися; їх зовуть і досі Вендами [Венди = Слав'яни], хоч понімецькому вони балакають. А островами й досі живуть Слав'яни в Німеччині).

³⁾ орлиним, орлячим; легко замітити, що тут Шевченко викиває церковно-слав'янських слів, щоб трохи по-пророчому балакати, як у письмі святому написано; прозрів-єси = ти прозрів, ти побачив крізь попіль

⁴⁾ Церковно-слав'янське слово на філософа, людину, що любить мудрість і правди дошукується; цим любомудром є Шафаржік.

⁵⁾ Світоч або світлич — це те, на що кажуть ізнїмецька: факел.

⁶⁾ Шафаржік видав карту слав'янських народів — як додаток до твору «Slovanský Narodopis (1842) —, на якій поодмічувані всі слав'янські племена, всі до-одного та ще й подрїбно. Ось східнослав'янські народи на нїй такі: Москалі, Українці, Білоруси, Новгородці... Цю карту переправив теж на москoвську мову О. Бодяєвський, і Шевченко її мав на думці, казачи це.

⁷⁾ так, як пророк Іезекїїл; образ узятий із Біблії, кн. Іезекїїла, гл. 37, що починається словами: І бисть на мні рука Господня, і ізведе мя в Дусі Господній, і постави мя середі поля, се же б'яше полно костей чoлoвїчeських... І рече ко мні: сине чoлoвїчї, прорци на кости сїя, і речеши їм: кости сухїя, слїшїте слово Господне й т. д.

⁸⁾ На початку XIX ст., під впливом французької революції й наполеонських воєн, Слав'яни почали боротися: хто з Німцями (Чехи, Словінці, хто з Мадярами (Словаки, Хорвати), хто з Турками (Серби, Болгари), й потім вигворилася

Що не дав ти потонути
 В німецькій пучині¹⁾
 Нашій правді! Твоє море
 Слав'янськеє, нове,
 Затого²⁾ вже буде повне,
 І попливе човен
 З широкими вітрилами
 І з добрим кормилом³⁾,
 Попливе на вільнім морі,
 На широких хвилях.

Слава ж тобі, Шафарику,
 Во віки і віки,
 Що звів-сеи в одне море
 Слав'янські ріки.

Привітай же в своїй славі
 І мою убогу
 Лепту — думу немудрую
 Про Чеха святого,
 Великого мученика,
 Про славного Гуса!
 Прийми, отче! А я ширком
 Богу помолюся,
 Щоб усі Слав'яни стали
 Добрими братами
 І синами сонця правди,
 І єретиками
 Отакими, як Констанцький
 Єретик⁴⁾ великий —
 Мир мирові подарують⁵⁾
 І славу во віки!

22. XI. 1845.

I.

**Камінь, якого не берегоша
 знявдучи, сей висть во главу
 угля: от Господ в оуесіх наших
 і єсть дивен в оуесіх наших.**

Камінь, котрий відки-
 нули будівничі, він вугло-
 вим каменем стався; то Го-
 сподь його дав, і дивний він
 ув очах наших.

Исаіа (XVII, ст. 22, 23).

„Кругом неправда і неволя.
 Народ замучений мовчить,

А на апостольським престолі
 Чернець годованій сидить⁶⁾).

така думка, що як би всі Слав'яни вийшли за руки та жили разом, то їх ніхто не переміг би слав'янофільство — ніби то прихильність Слав'ян до Слав'ян). Ці думки перенеслися й до Росії, й на Україну. Тільки як як у нас витворився погляд, щоб кожний слав'янський народ живучи разом із иньцими, мав би мати собі волю (федерация), то в Москві слав'янофільці казали, що всі «Слав'яни повинні злитися в руському (московському) морі» (Нужкін, II, пр. 1).

¹⁾ черво́не слово — по нашому: у бездонній глибині.

²⁾ ось-ось, уже незабаром — ось-ось Слав'яни зйдуться всі до купи й заживуть вільним широким затрим — під добрим проводом: це теж уже сподівання Кирило-Методієвці, стор. XV.

³⁾ Кормило — моск. слово, по нашому: стерно, керма; слово «вітрила» вже забувається, замість цього слова кажуть — парус.

⁴⁾ Єретик — грецьке слово, означає стільки, що подовірен, що голосить иньчі правди, ніж ти, що їх черква голосить: Констанцький — бо в Констанці Гуса проголосили єретиком (1415, р. 1; деґа, гл. стор. 130, пом. 7).

⁵⁾ А як такі Слав'яни будуть, як Гус проповідуватимуть волю і правду), то принесуть нішому слову «мирови спокій (мир) і славу».

⁶⁾ на престолі апостола Петра, на папським, у Римі сидів тоді розпусний і грешлючий Іван ХІІІ, що за гроші, справді, давав розршення від гріхів (у найми одлавив рай: крім нього, в Авініоні був Бенедикт ХІІІ, а в Пізі Григорій ХІІ, гл. ввід до «Гуса»).

Людською кровію торгує
 І рай у найми оддає.
 О, Боже! Суд Твій правий всеу¹⁾,
 І всеу царствіє Твоє!
 Розбійники, людодіди
 Правду побороли,
 Осміяли Твою славу
 І силу і волю!
 Люде стогнуть у кайданах,
 Немає з ким взятись²⁾,
 Розкуватись, одностаїне,
 Односердне стати
 За євангеліє правди,
 За темні люде.
 Нема кому! Боже, Боже!
 Чи то ж і не буде?
 Чи настане великий час
 Небесної кари?
 Чи розломим три корони
 На гордій тіярі³⁾?

Розломимо! . . . Благослови
 Не на месть і муки,
 Благослови мої, Боже,
 Нетверді руки
 І слово тихе⁴⁾! О, Боже!
 Чи вони ж почують? . . .

.
 Отак
 У' келі⁵⁾ своїй правдивий
 Іван Гус думав розкувати
 Народ замучений, і диво,
 Святєс диво показати
 Очам незрячим.
 — „Поборюсь!
 За мене⁶⁾ Бог! Да
 совершиться⁷⁾! . . .“
 І в Вифлеємськую каплицю⁸⁾
 Пішов молитись вірний Гус.

II.

ПАПСЬКА БУЛЛА⁹⁾.

«Во ім'я Господа Христа,
 За нас розп'ятого на дріві,
 І всіх апостолів святих,
 Петра і Пávла особливо,
 Ми розрiшаємо грiхи

¹⁾ церковне слово, по нашому: надаремне. — тут теж багацько церковно-слав'янських слів і форм, бо ж це молитва.

²⁾ немає з ким узятись, щоб скинути зі себе кайдани, щоб стати за правду . . .

³⁾ Тіяра — це папська митра, вона так зроблена, що в ній немов покладено одну поверх другої три корони. Виходить, що ніби то Гус хотів папу цілком знищити, викинути з церкви — та це так не було: він хотів тільки зловживання папів усунути.

⁴⁾ Гус не проповідус тут (отже й Шевченко) помсти та катувань на ворогах, а тільки боротьбу проти зла голосить.

⁵⁾ Шевченко помиляється — Гус черцем не був, а був світським богословом, попом — хіба що під келією розумів поет кимнатку, де він жив: правдивий Гус — бо правду любив.

⁶⁾ як за мене (за Гуса), то й за правду, і так по деяких виданнях «Кобзаря» й najdete: за правду.

⁷⁾ Нехай так і станеться (церк.).

⁸⁾ Так називалася каплиця, де Гус одправляв молитви й кавав казання людям народною (чеською) мовою.

⁹⁾ Булла — назва папських посланій, чи грамот.

Святою буллою цією
Рабині Божій — отії самій.
Що водили по улицах
В Празі¹⁾ позавчора;
Отії самій, що хилилася
По шинках, по станах²⁾,
По чернечих переходах³⁾,
По келіях п'яна;
Ота сама заробила
Та буллу купила:
Тепер свята⁴⁾! . . .»

— „Боже, Боже,

Великая сило!

Великая славо! Зглянься на людей!
Одпочинь од карі у святому раї⁵⁾!
За що пропадають, за що Ти караєш
Своїх і покірних і добрих дітей⁶⁾?

За що закрити їх добрі очі
І вільний розум окував
Кайданами лихої ночі?!
Прозріте, люде — день настав!
Просніться, Чехи, змиїте луду,
Розправте руки, — будьте люде,
А не посмішце ченцям!
Розбійники, кати в тіярах,
Все потопили, все взяли,

Мов у Московії Татари⁷⁾,
І нам сліпим передали
Свої догмати⁸⁾. Кров, пожари,
Всі зла на світі, воїни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд,
І повен Рим байстрят⁹⁾ —
От їх догмати і їх слава!
Та явна слава! . . . А тепер
Святим положено конклавом¹⁰⁾:

¹⁾ Прага — столиця Чехії.

²⁾ Стан — місце, де хтось стає, спинається, військовий табір (жінка, що вніхувалася з проїзжими, чи вояками).

³⁾ куди черці переходять.

⁴⁾ Це все зміст тої булли, яку читає Гус.

⁵⁾ Порівняй подібне місце в «Кавказі», стор. 183: «Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений?»

⁶⁾ тим караєш, що закрити їх добрі очі й т. д.; це та сама «братія» зі «Сну», що мовчить собі, стор. 115, пом. 5; луда, гл. стор. 193, пом. 7.

⁷⁾ У Московії, справді, довго паували Татари й дуже її обдерли (подібна думка в «Великому Ляху», стор. 165, пом. 13).

⁸⁾ Догмат, чи догма — це церковна правда; ось є, н. пр., у католицькій церкві догма, що Дух Святий походить од Отця й Сина, а в православній, що тільки від Отця, а ще є в католицькій догмат, що папа римський у справах віри непогрішаний, непомильний, що Мати Божа непорочно зачата й т. д.

⁹⁾ Рим — тепер столиця Італії й осідок папи — колись столиця римської держави; байстрята — розуміється, від ченців і від полів; а не треба забувати, що католицьким понам женитися не можна, і з жінками сходитися — вважається великим гріхом і дуже неморальним учинком.

¹⁰⁾ Конклав — латинське слово (conclave) — це збори найстарших після папи духовних людей, що звуться кардиналами; конклав збирається звичайно тоді, як папу вибирають.

Хто без святої булли вмер, —
 У пекло просто! Хто ж заплітить
 За буллу вдвос, — рїж хоч брата.
 Окроме папи і ченця,
 І в рай їди кінець-кінцям¹⁾!
 У злодія вже злодій краде,
 Та ще й у церкві. Гади, гади!
 Чи напилися ви, чи ні
 Людської крові?! — Не мені.
 Великий Господи, простому,
 Судить великі діла

Твоєї волі²⁾: люті зла
 Не діси без вини нікому!³⁾

І плавав Гус, молитву дія³⁾,
 І гірко плакав: люд мовчав
 І дивувався: що він діє?
 На кого руки підніма?
 — „Дивіться, люде! Ось де булла,
 Що я читав!“ — І показав,
 Перед народом.

Всі здригнули:
 Іван Гус буллу розірвав⁴⁾!

III.

Із Вифлєсмської канлиці
 Аж до всесвітньої столиці⁵⁾
 Луна, гогочучи, неслась⁶⁾;
 Ченці ховаються; мов кара,
 Луна в конклаві оддалась, —
 І похилилася тіря⁷⁾:
 Шепочеться Авінона
 З римськими ченцями;
 Шепочуться антипапи⁸⁾,
 Аж трясуться стани
 Од шопоту. Кардинали⁹⁾.
 Як гадюки, в'ються
 Круг тіяри, та нищечвом.

Мов коти, гризуться
 За мишеня. Та й як таки?
 Однісі шкури
 Така сила! А м'ясива¹⁰⁾!
 Аж здригнули мури,
 Як зачули, що у Празі
 Загелкали *гуси*¹¹⁾
 Та з орлами летять битися . . .

Конклав схаменував.
 Зібрав раду. Положили:
 Одностаїне стати
 Проти Гуса, і в Констанцу

¹⁾ Цей образок подає Шевченко як зразок великого зіпсуття, що панувало між поповітом; пор. подібну думку в «Кавказі»: у нас дери й т. д., стор. 185.

²⁾ Порівняй подібне місце в «Кавказі» — стор. 183: «Не нам діла твої судить».

³⁾ стара форма = діючи, як: стоя = стоячи, мога = можучи .

⁴⁾ Дійсно, воно було так, що Гус сам булли не роздер, а спалили її його прихильники.

⁵⁾ до Риму, значить: у чїх руках був Рим, той і вважався в середніх віках володарем цілого світа .

⁶⁾ про те, що Гус ізробив із буллею, і що взагалі робить; луна — підгомін, ехо; гогоче, н. пр. — грім: луна оддається — відбивається .

⁷⁾ ненає б то захиталася на голові; не так сильно вже стояла .

⁸⁾ Як сказано вище, стор. 134, пом. 6, то тоді було аж трєс папів, а шо один другого не визнавав, то один для другого був: антипапа (пор. Христос — Антихрист); римський казав, шо авініонський — не папа, а антипапа, й авініонський те саме говорив про римського. Тільки ж проти Гуса всі, виходить, виступили. Авініон — місто в південній Франції; стан. гл. стор. 136, пом. 2.

⁹⁾ гл. 10. помітку на стор. 136 .

¹⁰⁾ такі всі гладкі та годовані, пор. далі: «гладкі та червоні» (IV).

¹¹⁾ ніби прихильники Гуса, але ж безсилі, як гуси супроти орлів (папи й його прибічників) .

Всіх ворон¹⁾ скликати,
Та її стеретти, яко мога,
І зверху і здолу²⁾,
Щоб не втекла тая птаха
На слав'янське поле.

Як та галчяче поле крила —
Ченці повашили
До Констанці; степи, шляхи,
Мов сарана³⁾, вкрили
Барони, герцоги, і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури-кобзарі,
І шляхом військо, мов гадуки⁴⁾.
За герцогинями німота⁵⁾:
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах, —
Так аж кишить! Все на охоту⁶⁾,
Мов гад у ірїї⁷⁾, поспіша.

О, Чеху! Де твоя душа?
Дивись, що сили повалило,
Мов Сарацина⁸⁾ воювать
Або великого Аттилу⁹⁾!

У Празі глухо гомонять,
І цесаря, і В'ячеслава¹⁰⁾,
І той собор тисячеглавий¹¹⁾
У голос лають, — не хотять
Пускати в Констанці¹²⁾ Івана Гуса.
— „Жив Бог! Жива душа моя!
Брати, я смерті не боюся!
Я докажу отим зміям!
Я вирву їх песите жалю! . . .”

І Чехи Гуса провозжали,
Мов діти батька . . .

IV.

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони;

Збіралися кардинали
Гладкі та червоні,

¹⁾ ченці і їх прихильників, усіх, що крикатимуть на Гуса.

²⁾ щоб ні вельможі (зверху), ні простий народ (здолу) його не оборонили (тут ніби клітка для птаха-гуски).

³⁾ То правда, що до Констанці зібралось тоді до 50000 людей; герцоги — по нашому: воєводи, дюки — французські воєводи або графи, псарі — начальники псарень, герольди — вістунки, що сповіщали про щось важне на королівському дворі або проголошували королівські накази, трубадури — придворні кобзарі.

⁴⁾ Як дивитися на похід війська здалека, то так наче гадука в'ється.

⁵⁾ всякі урядовці, що приписи сповняють, придворна служба (слово Німота в Шевченка вживається в різних значіннях).

⁶⁾ на лови (ловити, стріляти Гуса).

⁷⁾ В ірїю, у країні вічного літа, збираються на зимівлю птиці — там гадові велика пожива.

⁸⁾ Сарацини — Араби: воювати Сарацинів збиралися, справді, з цілої Європи християни, щоб від них відвоювати Святу Землю (Палестину); ці походи звалися в історії «хрестові», бо учасники носили хрест на своїй одежі.

⁹⁾ Аттила — це був дуже жорсткий король диного плем'я Гунів, що яких 400 літ після Різдва Христового найшли з Азії на Європу й заснували над Дунаєм, де тепер Угорщина, своє царство. Всі збиралися воювати Аттилу але ж він усіх побирав (в історії його звуть божий бич).

¹⁰⁾ король чеський — а його брат Жигимонт був німецьким цесарем; хоч В'ячеслав боронив Гуса, але ж народ домагався від нього ще чогось більшого.

¹¹⁾ Це констанцький собор (1414); його скликав цесар Жигимонт, щоб уже раз покінчити справу з трьома папами, й до цього собору відкликався Гус (гл. ввід).

¹²⁾ по-німецькому Констанца так і зветься — Кбнстанц.

Мов бугаї в загороду,
І прелатів¹⁾ лава,
І три папи²⁾, і баронство,
І вінчані глави³⁾ —
Зібрався, мов Іуди
На суд нечестивий
Проти Христа. Сварив, гомин,
То рече, то вис,
Як та орда у таборі,
Або Жиди в школі⁴⁾ . . .

І — всім разом заціпило! . . .

Мов кедр серед поля
Ливанського⁵⁾ — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Загруєчлив, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика.

-- „Чого мене, --

Чи на про⁶⁾ позвали?
Чи дивіться на кайдани!”

— «Мовчи, Чене смілий . . .» —
Гадюкою зашипили,
Звірем заревіли.
— «Ти еретик! Ти еретик!
Ти сім розколи,
Хеобіща розвіваси,
Святійшої волі⁷⁾
Не приймаєш! . . . Одно слово —
Ти Богом проклятий!
Ти еретик! Ти еретик! . . .» —
Ревіли прелати,
— «Ти усобиш⁸⁾! . . . Одно слово —
Ти всім проклятий!» . . .
Подивився Гус на папи,
Та й виїшов з палати! . . .
— „Побороли! Побороли!” —
Мов обеленіш¹⁰⁾.
— «Автодафе! Автодафе¹¹⁾! . . .» —
Гуртом заревіли.

¹⁾ Прелати — вищі духовні особи католицької церкви, що мають право судити.

²⁾ Шевченко помиляється: в Констанці брав участь у соборі тільки один папа а власне римський — Іван XXIII, інших не було.

³⁾ Цісарі та королі — короновані голови.

⁴⁾ У нас і досі кажуть, як десь кричать, що нічого розібрати не можна: «жидівська школа» (пор. у Котляревського: «жидівська школа завелася»).

⁵⁾ Ливан — гори в Палестині, кедр — дерево.

⁶⁾ При — суперечка, пор. «на про» стаття в «Кавказі», стор. 183.

⁷⁾ Святійший отець — у католиків звється папа римський «в унітит і досі так кажуть); так як у Росії казали на синод «святійший» ще шось менше — ніж святій); святійша воля — воля папи.

⁸⁾ Усобиш — той, що робить усобища, що сіє розколи, усобища розвіває.

⁹⁾ Це тут дуже гарно сказано, як Гусові на соборі не дозволили боронити своїх наук, бо вже давніше їх осудили, а тільки робили йому закиди та згадали, щоб він відказав усе, що вчив.

¹⁰⁾ Слово це зроблене з московської назви на блекоту: «обелена» — мов дурійки наїлася, подуріли (з радощів, що побороли) прелати.

¹¹⁾ еспанське слово (auto-da-fé, з латинського: actus fidei = вчинок за віру) — смертна кара (звичайно вогнем), на яку засуджувано тих, що інакше думали або вірили, як було приписано (еретиків) •

V.

І цілу ніч бенкетували
 Ченці, барони . . . — всі пили
 І, п'яні. Гуса проклинали,
 Аж поки дзвони загули.
 І світ настав . . . Ідуть молитися
 Ченці за Гуса¹). Зза гори
 Червоне сонце аж горить: —
 І сонце хоче подивитися,
 Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
 І повели Гуса
 На Голгофу²) у кайданах . . .
 І не стрепенуся
 Перед огнем, став на йому
 І молитву діє:
 — „О, Господи милосердий!
 Що я заподію
 Отим людям, — Твоїм людям?
 За що мене судять?
 За що мене розпинають?
 Люде! Добрі люде!
 Молітеся, неповинні:
 І з вами те буде!
 Молітеся! Люті звірі
 Прийшли в овніх³) шкурах

І пазурі розпустили:
 Ні гори, ні мури
 Не сховають! Розіллється
 Червоне море
 Крови — крові з дітей ваших . . .
 О, горе! О, горе!
 Он-де вони, — в яєних ризах . . .
 Їх люті очі . . .”

— «Пали, пали!»
 — „Уже крові . . .”
 — «Пали, пали! . . .»
 — „Крові, крові хочуть!
 Крові вашої!” . . .
 І димом
 Праведного вкрило.
 — „Молітеся! Молітеся!
 Господи, помилуй,
 Прости Ти їм, бо не знають . . .!”

Та й не чути стало!
 Мов собаки, коло огню
 Кругом ченці стали:
 Боялися, щоб не виліз
 Гадиною з жару
 Та не повис на короні
 Або на тіярі⁴).

VI.

Погає огонь; дунув вітер
 І попіл розвіяв:
 І бачили на тіярі
 Червоного змія

Прості люде⁵).
 Пішли ченці
 Й Те Деум⁶) співали;
 Розійшлися по трапезах⁷)

¹) Отут то (середньовічне) лицемірство: насамперед (задурно) на смерть засудять, а потім моляться (пор. подібне місце в «Кавказі»: щоб братню кров пролити просим, а потім в дар Тобі приносим з пожару крадений покрив, стор. 186).

²) на місце муки, як Христа на Голгофу.

³) Образ із Біблії — тому й «овні», себто, по нашому: овечі, баранячі шкури.

⁴) та щоб не вкисив (скупив) цісаря або папу.

⁵) Це вже люде собі опсідгали про чудо немов; червоний змії — це вогонь, який розгорівся століття пізніше задля папської господарки, що люде зза віри вели війни між собою (реформація).

⁶) Te Deum laudamus — латинський молебін: Тебе Бога хвалим.

⁷) Трапеза по монастирях — їдальня; трапезувати — їсти, але багато і смашно.

І трапезували —
І день, і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись Чехи. Взяли землі
Зпід костра, і з нею
Пішли в Прагу.
Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили . . . та Божого
Слова не спалили. —
Не вгадали, що вилетить
Орел¹⁾ ізза марі,
Замість *гуса* — і розкляв
Високу тіяру.

Байдуже ім!
Розлетілись,
Мов ті ворони,
З кровавого того свята.
Ченці і барони
Резвернулись у будинках,
І гадки не мають:
Бенкетують, та інколи
Те Deus співають.
Все зробили . . .
Пострівайте. —
Он над головою
Старшій Жижка з Таборова
Махнув булавою²⁾!

10. X. 1845.
С. Маріїнське³⁾

НЕВОЛЬНИК.

(СЛІПИЙ)

Невольник — або як Шевченко озаголовив був ізпочатку поему: «Сліпий» — це поема історична. Поет кладе своє оповідання на часи, коли ще була Гетьманщина (перед 1734. р.), й розтягає аж поза друге зруйнування Запорозької Січі Катериною (1775) та основици Кубанського Війська (1793). Що старий козак вислав свого прибраного сина на Січ — то в нас це так і бувало в історії. і всі краці військові люди, головни, старшини, набіралися військових знаннів на Запорозжжі. Тай походи на Туреччину, хоч не так уже й часто, бували на Запорозжжі, доки воно було, і наші люди попадали Туркам у полон, і тікали з неволі, і муки приймали — все це так і було, хоч могло й не бути Степана, і хоч він міг і не бути куріним отаманом, і хоч у поемі багато помилок щодо років (на них ми в поясненнях укажемо). Тай вага цієї історичної поеми не в самому оповіданню про сліпого козака — а в тому, яке значіння мало для цілої України колись Запорозжжя. Воно було для нас школою, де вчили, як жити, де кожний шукав своєї долі, з усяких печей хліб їсти вчився, дисципліни життєвої набірався — то й через те хоч і бували великі нещастя (оте, н. пр., що зі Степаном сквоїлося), то людям краще жилося. А як ось не стало тої своєї школи на Україні, як стали нас на свій лад Москалі перучувати та свої порядки позавадили, то й життя иньче настало, таке життя, що „очі не бачать ні тихої хатиночки в забутому краю,

¹⁾ Можна думати, що Шевченко мав на гадці Лютра (1483—1546), який після Гуса так довго продовжував його діло (реформація), доки не «розклявав високої тіяри».

²⁾ пор. ввід до «Гуса», стор. 132; Жижка був із Троннова, але Гусити жили в Таборі.

³⁾ Саму поему Шевченко швидче написав, і аж потім додав до неї «Послание Шафарикові».

ні дівчини молоді й малої дитини немає щасливої — скрізь неправда, всі Господа лають» (пор. спі-вог до «Невольника»).

Так треба дивитися на «Невольника», і тим тільки пояснюється, чому Шевченко так широко розвів оповідання Степана про руйнування Січі та нові московські порядки на Україні (стор. 154), та чому старий козак так широко розводиться над значінням Запорозжя для наших людей, як школи (стор. 145).

ПОСВЯТА.

Думи мої молодії,
Понурії діти,
І ви мене покинули! . . .
Нустку натопити
Нема кому . . . Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодію,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітняя,
Єдина думо
Пречистая! Ти вітаєш,
Як у того Нуми
Тая німфа Егерія¹⁾;
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною,
Ніби заговориш,
Усміхнешся. Дивлюся я —
Нічого не бачу.
Прокіншуся — серце плаче,
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!

Минає
Невсний день мій; вже смеркає.
Над головою вже несе
Свою неклепану косу
Косарь непевний²⁾ . . . мовчки
скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає! . . .
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу, і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «я любила
Його на цім світі,
Й на тім світі любитиму» —
О, мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!
Я буду вітати
Коло тебе, і за тебе
Господа благати! . . .

I.

Той блукає за морями,
Світ пережожє,
Дол, доленьки шукає, —

Немає, немає,
Мов умерла! А той рветься
З усієї сили

¹⁾ Нума Помпілій — римський король; про нього розповідають, що він надавав римському народові закони — церковні і світські (за те й Шевченко накинувся на Нуму, що з законами він Римлянам і ярмо приніс, стор. 408), а ті закони нашіпувала йому Егерія, німфа (щось напів богиня, напів людина), з якою він день-у-день сходився. Такою німфою-опіункою, «досвітньою й вечірньою зорею» являється для поета та, якій він посвячує «Невольника», а хто саме вона — важко сказати. Дехто здогадується, що — то княгиня Репніна, тільки що Шевченко не наважувався цього написати.

²⁾ Як коса клепана, вигострена, то смерть без мук наступає — а тут Шевченко має на думці: смерть із муками; косарь (смерть) — непевний тому, що якийсь таємний, — то ж ми кажемо на ворожбитів, що вони непевні, якісь не такі, як другі люде.

За долею . . . от-от догнав,
І — бебех в могилу!
А в иншого сіромахи
Ні хати, ні поля, —
Тільки торба; а з торбини
Виглядає долж;
Мов дитинка; а він її
Лас, проклинає
І за чвертку¹⁾ закладає, —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться

За латані поли,
Та й збірає колосочки
На чужому²⁾ полі;
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая, —
Хоч і не шукайте!
Кого схоче, — сама найде,
У колісці найде.

Ще на Україні веселі
І вольні пішались села
Тоді, як праведно жили³⁾
Старий козак і діток двох;
Ще за Гетьманщини старої⁴⁾,
Давно се діялось колись.

Так коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще її Святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.

«І так, і сяк!»

Старий міркує, розмовляє:
«І треба б,» каже, «ї трохи шкода!
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї⁵⁾ пошукає,
Як я шукав колись . . . Ярино!
А де Степан?»

— „А он під тином.
Неначе вкопанній стоїть!“

«А я її не бачу! А ідіть
Лишень сюди, та йдіть обоє . . .
А ну-те діти, отакої!»
І вишварив по струнах.

Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

*«Як би мені лиха та лиха,
Як би мені свекрівонька тиза,
Як би мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив!*

*Ой, гоп, чики-чики!
Та червоні черевичи,
Та трійсті⁶⁾ музики, —
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!»*

*«Ой, гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І ніч затопив,
І вечерять наварив.»*

¹⁾ за пів кварта (чверть літра).

²⁾ бо свого немає.

³⁾ Пор. те, що поет каже про сучасні собі часи, стор. 155, в «Епілюгу».

⁴⁾ Гетьманщину скасували в 1764. р.: отже оповідання починається десь перед тим роком.

⁵⁾ долі.

⁶⁾ Трійсті музики — через те, що в нас сільська «орхестра» складається з трьох музик: один на скрипці грає, другий хоч на цимбалах, хоч на басі, третій на бубні бубнить.

— «А ну-те, діги, отакої!»

І старий піднявся;
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся!

«Чи так, чи не так,
Уродив постернак,

А петрушку

Криши в юшку —

Буде смак, буде смак!

Ой, так — таки так,

Оженився козак,

Кинув хату

І кімнату,

Та й потяг у байрак.»

— «Ні, не та вже, підтопталась

Стара моя сила;

Утомився. А все це ви

Так розворушили.

О, бодай вас! Що-то літа!

Ні вже, не до-ладу . . .

Минулося! Іди лишень

Полуднувать лагодь;

Гуляючи, як той казав,

Шматок хліба ззісти.

Іди ж, доню! — А ти, сину,

Послухаєш вісти.

Сідай лишень!

Як убили

Твого батька Йвана

В Шляхеччині¹⁾, то ти ще був

Малецьким, Степане,

Ще й не лазив.» — „То я не син?!

Я чужий вам, тату?!” —

— «Та не чужий! Стривай лишень!

От умерла й мати,

Таки твоя, а я й кажу

Покійній Марині,

Моїй жінці: «А що», — кажу, —

«Возьмем за дитину —

Тебе б то це . . .» — ««Добре», —

каже

Покоїна Марина, —

«Чому не взить?»» — Взяти тебе

Ми тай спарували

З Яриночкою докупи . . .

А тепер осталоь

Ось що робить: ти на літі²⁾,

І Ярина зріє:

Треба буде людей шукать³⁾

Та щонебудь діять.

Як ти скажеш?»

— „Я не знаю . . .

Бо я думав . . . теє . . .”

— «Що Ярина сестра тобі?

А воно — не теє,

Воно просто: любітеся,

Та й з Богом до шлюбу!

А поки що, треба буде

І на чужі люде

Подивитись, як там живуть:

Чи орють.

Чи не на ораному сіють,

І просто жнуть.

І немолоченеє віють,

Так як і мелють і ідять⁴⁾, —

Все треба знать.

Так от як, друже: треба в люде

На рік, на два піти

У наймити⁵⁾,

Тоді й побачимо, що буде.

¹⁾ У Польщі, де шляхта панувала — пор. «Інтродукцію» до Гайдамаків: «Вула колись Шляхеччина» стор. 44.

²⁾ У таких роках, що в них у парубку прокидається мужчина (пор. як у нас декуди кажуть на корів: корова літється) — це так 20. рік життя; Ярина зріє — дозріває, доходить теж до таких літ — років яких вісімнацять.

³⁾ щоб посватали.

⁴⁾ Одне слово — пізнати світ.

⁵⁾ Це такий був старий закон у наших прадідів: хто хоче знати бути хазліном (вміти розказувати), порядкувати, мусь . . . уміти бути наймитом (слухати) — і цього всього вчили на Січі, бо такі були на Січі життєві установи.

Бо хто не вмiє заробити,
То той не вмiтиме й пожити.
А ти як думаш, небоже? . . .
Не думай! Коли хочеш знати,
Де лучче лихом торгувати¹⁾,
Йди ти в Сiч. Як Бог поможе,
Там наiсися всiх хлiбiв²⁾;
Я їх чимало поповiв, —
I досi нудно, як згадаю!
Коли здобудеш — принесеш³⁾.
А коли згубиш — поживеш
Мов добро! Та хоч звичаю⁴⁾
Козацького наберешся
Та побачиш свiта, —
Не такого, як у бурсi⁵⁾,

А живi мислите⁶⁾
З товариством прочитаеш,
Та по-молодечий
Будеш Богу молитися,
А не по-чернечий
Харамаркати⁷⁾. Отак, сину!
Помолившись Богу,
Осiдлаем буланого⁸⁾,
Та й гайда в дорогу!
Ходiм лишень полуднувати.
Чи ти вже, Ярина,
Змайструвала нам щонебудь?
Отаке-то, сину! . . .»
— „Уже, таточку!“ — озвалась
Iз хати Ярина.

II.

Не iсться, не п'ється, i серце не б'ється,
I очi не бачать, не чуть голови,
Неначе немає, нiби неживий, —
Замiсть шматка хлiба, за кухоль береться.
Дивиться Ярина та нишком смiється:

¹⁾ зазнайомитися i з ним битися, його поборювати .

²⁾ Пор. народ. прислiв'я: «не з одної печi хлiб iв», себто, досвiду набрався: бувало добре, та й лихo бувало.

³⁾ коли здобудеш досвiд — то ним житимеш (здасться тобі), владиш собі так життя, як навчився, а нi — то житимеш так, як я розумiю; не без того, щоб i Шевченко й так, багатства (матерiального добра), не розумiв.

⁴⁾ поведiнки; звичайний — це те, що змосковська кажуть: приличний, що поведiнку знає, поводитись умiє .

⁵⁾ Тут Шевченко має на думцi брацьку школу в Киiвi, в якiй учили всяких наук, та найбільш церковних, з життям незв'язаних; учнi (студенти звалися: спудеi) жили по бурсах — щось як у Росiї «общезитiя» були — волi їм не давали, то виходили студенти з брацької школи вченими (на той час), але ж життя не знали. То такий був звичай у старшини козацької: синiв насамперед учили в Киiвi, у брацькiй школи, а потiм на Сiч вислали звичаю козацького набiратись. Про бурсу гл. ще «Чернець» (нема брацькiй школи волi), стор. 248; iз цiєї цiлої науки виходило б, що i Степан був у бурсi, бо на що тодi було старому про неї згадувати. Порiвняй у «Тарасi Бульбi» Гоголя — таксамо: сини покiнчили школу й на Сiч пішли доучуватись — життя.

⁶⁾ Мислите — буква М (пише мислите — од похмiлля хитається, як буква м: то сюди, то туди) живi мислите — живої науки наберешся, життя пізнаєш (у бурсi, виходить, було мислите мертве — i воно так i було).

⁷⁾ Харамаркати — читати собі пiд нiс, так, що нiхто не розбiрає: тут iзнов iде порiвняння: черцiв, що з бурси виходять i харамаркають, що з цього нiкому нічого, i козакiв-молодцiв, що по-молодечому, по-козацькому Богу моляться — на практицi кров свою за Рiдний Край проливаючи.

⁸⁾ розумiється — коня .

— „Що се йому стало¹⁾? Ні їсти, ні пити,
Нічого не хоче! Чи не занедужав? —
Братіку Степане, що в тебе болить?“ —
Ярина питає.

Старому байдуже,
Ніби-то й не чує. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба²⁾!» старий промовляє,
Ніби-то до себе. «А ну-мо вставать!
До вечерні, може, ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спати,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать.»

— „Степаночку, голубчику!
Чого бо ти плачеш?
Усміхнися, подивися!
Хибá ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився,
Бог знає на кого,
Та й зо мною не говорить.
Утечу, їй Богу,
Та й сховаюсь у бур'яні . . .
Скажи бо, Степане:
Може, й справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою³⁾ . . .
Може, це з пристріту⁴⁾?“
— «Ні, Ярино, мов серце,
Мій рожевий квіте! . . .
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину
Тебе й батька, — на чужині
Денебудь загину;
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата!»
— „Схаменися!
Їй-Богу, з пристріту!
Я не сестра? Хто ж оце я?

О, Боже, мій світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре. О, Боже мій!
А йому й байдуже, —
Мов сміється⁵⁾. Степаночку!
Хибá ти не знаєш,
Що без тебе і таточка
І мене не стане?“
— «Ні, Ярино, я не кину,
Я тільки поїду
Недалеко. А на той рік⁶⁾
Я до вас приїду
З старостами, за тобою
Та за рущниками.
Чи подавш?»

— „Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує . . .“
— «Не жартую, —
Їй-Богу, Ярино,
Не жартую!»
— „То це й, справді,
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степане!

¹⁾ зробилося .

²⁾ чи вийде що з того, що він висилає Степана на Січ, чи ні, але ж треба Степанові побувати на Січі .

³⁾ знахурна .

⁴⁾ Гл. «Черниця Мар'яна», стор. 94, пом. 1.

⁵⁾ насміхається, глумить собі .

⁶⁾ ще кажуть: на рік, до року .

Хиба й, справді, не сестра я?¹⁾
— «Ні, моє кохання,
Моє серце!»

— „Боже ж ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала . . .
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Ії-Богу, заплачу . . .”

І заплакала Ярина,
Як тая дитина,
І крізь сльози промовляла:
„Покине! покине!”
Як той явір над водою⁴⁾.
Степан похилився;
Щирі сльози козацькі
В серці занеклися,
Мов у печі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подівиться,
І знов заголосить.
Не зчулися, як смерклося;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупі,
Застав батько в хаті.

І світ²⁾ настав, а Ярині
Не спиться, ридас.
Уже Степан із криниці
Коня напуває;
Й вона з відрами побігла,
Ніби за водою
До криниці.

А тим часом
Запорозьку зброю

Старий вніс із комори;
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє,
Та й заплакав: «Збрось моя,
Збрось золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужки, моя ти збрось,
Молодїй ще сили,
Послужки йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлас
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
А Ярина дає зброю,
На порозі стоїа³⁾;
Степан її надіває,
Та плачуть обов.
І шаблюка, мов гадюка⁴⁾,
Й ратище-дрючина⁵⁾,
Й самопал семип'яденний⁶⁾
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака⁷⁾.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Научає сина:
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,

¹⁾ Пор. нар. пісню: «*Тойть явір над водою*» — а далі: *на козака пригодонька, козак зажурився*.

²⁾ світло, день — пор. досвіта (до — світла).

³⁾ себто: стоячи.

⁴⁾ загнута, як гадюка, що вигинається.

⁵⁾ або спис — великий дрюк, угорі загострений (коп'є).

⁶⁾ рушниця, на сім п'ядів — до 1½ метрів, 2 аршини.

⁷⁾ молодець, козак (юний = молодий).

В табор не ховатись¹⁾.
«Нехай тебе Бог заступить!»
Як за селом стали,
Сказав батько, — та всі трое
Разом заридали.

Степан гукнув, і кұрява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку!
Швидче повертайся!»
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась.
Мовчала Ярина,
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;

Із кұряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою²⁾
Тільки-тільки мріє, —
Та й пропало.

Довго-довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із кұряви. Не вірнула, —
Пропала. І знову
Заплакала Яриночка
Таї пішла додому.

III.

Минають дні, минає літо;
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя. Мов убитий,
Старий під хатою сидить:
Дочка нездужає Ярина;
Його єдина дитина
Покинуть хоче! З ким дожить,
Добути віку-вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі³⁾ літа,
Згадав, — та й заплакав
Багатий сивий сирота:
— «В Твоїх руках все на світі
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш, —
Така моя доля!» —
Старий вимовив, і нишком
Богу помолився,
Та й пішов собі зпід хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає

Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть —
Ледве вийшла; усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А люте лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схлипилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

¹⁾ а просто йти на ворога, все це запорозька мораль — у додаток до наук на стор. 145.

²⁾ Мошка — дрібнесенька мушечка.

³⁾ щасливі (блаженні).

Одужала Яриночка.
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними.
У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса¹⁾
Тричі причащалась;
У Почаїві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Йй хоча приснилась.
Не приснилась!... Вернулася.

Знову забіліла
Зіма біла. За зимою
Знов зазеленіла
Весна божа.
Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не Бога
Святого благати,

А нищечком у ворожки
Про його спитати.
І ворожка ворожила,
Пристрит замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.
— «Он бачиш, кінь осідланий
Тупає ногою
Під козаком? А он-де йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші!
Як би догадався
Козак отой злякать діда...
Злякав! — та й сховався
За могилу, лічить гроші...
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець, —
То, бач, ради страху,
Щоб Ляхи або Татари
Часом не спіткали.»
І радесенька Ярина
Додому верталась.

IV.

Уже третій і четвертий
І п'ятий минає --
Немалий рік²⁾, а Степана
Немас, немає!
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травою.

Нема його! У черниці
Косу розплітає
Безталанна; коло неї
Падає, благає
Старий батько, — хоч годочок,
Хоч Петра діждати,
Хоч Зеленої Неділі...

¹⁾ Манастирь у селі Межигіррі на північ від Києва, над Дніпром. Це був колишній козацький манастирь, туди йшли старі Запорозжці на старість перед смертю спасатися. Манастирь цей є й досі; тепер там фабрика порцеляни (фарфору), пор. стор. 431, пом. 4. Почаїв — на Волині, недалеко від Галичини, славиться чудовим образом Матері Божої.

²⁾ Як когось або чогось ядється — то час проходить дуже важко, — через те й: немалий рік. Та як би добре полічити, то років тут вийде зо трицять. — а не п'ять. Степан розповідає про Кубань (1793), — а починається оповідання тоді, як іще була Гетьманщина (стор. 143), хай це буде в останньому році Гетьманщини (1764), — гетьманував тоді Кирило Розумовський (гл. стор. 154) — то так воно й вийде років зо трицять. Та для поетів таке докладне рахування неважне, бо й не в докладному рахуванні річ, а в тому, що поет думає сказати.

Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І, в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.

Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає . . .

ДУМА¹⁾.

«У неділю вранці-рано

Синє море грало:
Товариство²⁾ кошового³⁾
На раді прохало:
„Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер⁴⁾ погуляти,
Турка пошукати.”

Чайки й байдаки⁵⁾ спускали,
Гарматами рештували⁶⁾,
З Дніпрового гирла⁷⁾ широкого впливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендером потопали,
Пропадали . . .

Один потопав,
Другий виринав,
Козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махав
І зично⁸⁾ гукав:
„Нехай вам, панове товариство, Бог допомагає!”
І в синій хвилі потопав,
Пропадає . . .

¹⁾ Думи, або як їх звичайно називають: кобзарські думи — це такий окремих твір, який виголошували, на бандурі пригравуючи, кобзарі. У них балакається про добрі та погані вчинки, як за добрі нагорода йде, а за злі кара (моралізаторські) — та найбільш у них співається про козаків, як вони в неволі мучились, як вони слави собі добували, тощо. Їх легко пізнати по тому, що рядки віршів у них нерівні, раз довші, раз коротчі. Укладали їх учені люди, а перебірали кобзарі й виголошували. Цю думу — склав сам Шевченко, але так гарно наслідував ті, що їх кобзарі співають, що не пізнати, чи вона його, чи народна. Ще таку одну думу склав Шевченко: «Вибір гетьмана», стор. 303.

²⁾ розуміється — січове; Запорозьці жили всі на-рівні, товаришами, то так і звали себе: панове-товариство, а ціла Січ — це було Січове Товариство.

³⁾ Кошовий — розуміється: отаман — найстарший над Запорозьким Військом, те саме, що на Гетьманщині — гетьман (тільки кошового на рік тільки вибирали). Ціле Запорозжя — то був військовий Кіш, звідсіля й назва — кошовий.

⁴⁾ Тендер — острівця на Чорному Морі.

⁵⁾ Чайки — легкі човни, байдаки — важчі.

⁶⁾ Рештувати (з німецьк.) — те, що тепер: знаряджати набивати.

⁷⁾ Гирло або устя (пор. горло — уста).

⁸⁾ голосно •

Тільки три чайки, слава Богу,
 Отамана курінного¹⁾,
 Сироти Степана молодого,
 Синє море не втопило,
 А в турецьку землю агарянську²⁾
 Без кормил³⁾ прибило.
 Тоді сироту Степана,
 Козака лейстрового⁴⁾,
 Отамана молодого,
 Турки-янничари⁵⁾ ловили,
 З гармати гриміли,
 В кайдани кували,
 В тяжкую неволю завдавали . . .
 Ой, Спасе наш Межигорський,
 Чудотворний Спасе,
 І лютому ворогові
 Не допусти впасти
 В турецьку землю, в тяжкую неволю!
 Там кайдани по три пуди⁶⁾,
 Отаманам — по чотирі . . .
 І світа божого не бачать, не знають,
 Під землею камінь ламають,
 Без сповіді святої умірають,
 Як собаки здихають,
 Пропадають.

І згадав сирота Степан в неволі
 Свою далеку Україну,
 Нерідного батька старого,
 І коника вороного,
 І нерідную сестру Яришу . . .
 Плаче, ридає,
 До Бога руки здіймас,
 Кайдани ламає,
 Утікас на вольную волю . . .
 Узе на третьому полі⁷⁾

¹⁾ Запорозький Кіш поділявся на куріні — їх було 37; найстарший над курінем був отаман курінний, або просто: курінний. Звичайно в куріні бували сюде з одного села — земляки.

²⁾ Агарянська земля — або магометанська, бо ж Турки магометанської віри.

³⁾ Гл. «Іван Гус», стор. 134, пом. 3.

⁴⁾ Лейстровий або ресетровий, козак, що був записаний у реєстр, лічився на списі тих, що служили (на дійсній службі, сказати б).

⁵⁾ Гл. «Гамалія», стор. 103, пом. 1.

⁶⁾ по три пуди ваги (пуд = 40 фунтів, 16 кіль).

⁷⁾ Декуди в нас кажуть — гони, на третіх гонах, себто, далеченько вже.

Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Тай замурували . . .»

V.

Отак на улиці, під тином,
Ще молодий кобзарь¹⁾ стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина,
І не дослухала — упала.
— „Степаночку! Степаночку!“ —
Ридала, кричала:
— „Степаночку, мов серце!
Де ж це ти барився?
Тату, тату! Ідїть сюди,
Ідїть, подивіться!“
Прийшов старий, розглядає,
І свого Степана
Не пізнає — таке з його
Зробили кайдани!
— «Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!

Де ти в світі погибавш,
Сину мій єдиний?»

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче,
Невидющими очима
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила;
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті²⁾ — і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

* * *

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку, —
І Ярина в хаті . . .
— „Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!“ —
Степан каже. — „Я загинув,
На віки загинув!
За що ж свої молодії

Ти літа погубиш
За калікою? . . . Ярино! . . .
Насміються люде,
І Бог святий покарає,
І прожене долю
З цієї хати веселої
На чужєє поле.
Ні, Ярино! Бог не кине
І знайде дружину;

¹⁾ Це так, як Шевченко каже, що п'ять літ не було Степана дома — то йому було б так років 25 (а так вийшло б куди більше).

²⁾ невеличка кімнатка, відгороджена в великій спільній хаті; у ній звичайно сплять — декуди кажуть: алькір або валькір, а то й ванькір.

А я піду в Запорозжя¹⁾:
Там я не загину, —
Нагодують.”

— «Ні, Степане,

Моя ти дитино!
І Господь тебе покине,
Як ти нас покинеш.
Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем: я — сестрою,
А ти будеш братом,
І дітьми йому обое,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову!
Не покинеш? . . . »

— „Ні, Ярино!”

І Степан остався.

Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить метелицю²⁾

З усієї сили,
Та не вшкварив . . .

Під хатою

Усі трос сіли.
— «Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою долю;
Бо й я таки гуляв²⁾ колись
В турецькій неволі.»
— „Ото ж мене, вже сліпого,
На світ випускали
З товариством. Товариство
На Січ³⁾ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани⁴⁾
Простали⁵⁾ ми в Україну
Вольними ногами;
А на тихому Дунаю.
Нас перебігають
Січовики-Запорозжі
І в Січ⁶⁾ завертають
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували⁷⁾,

¹⁾ Степан тут забувається, бо ж Запорозжя вже не було, як він це й сам далі оповідає.

²⁾ Гл. «Гайдамаки», стор. 42; пом. 3; гуляти = побувати.

³⁾ На Січ Запорозьку, бо ж вони ще не знали, що Січі вже немає на Запорозжі — а випустили їх, здається, тому, що Січовики пристали були до Турків.

⁴⁾ Балкани — великі гори в теперішній Болгарії, від того й назва для Румунії, Сербії, Болгарії й Туреччини — балканські держави, балканський півострів; щоб із Туреччини землею дібратися на Україну, треба переходити балканські гори.

⁵⁾ Простати = простувати; вольними ногами = пішки.

⁶⁾ Це вже та Січ, що, після зруйнування Запорозжя, оснувалася над Дунаєм, під Турком; вона була на острові Гедрлі-Богазе коло міста Дунавця в Добруджі (там і досі живуть нащадки тих козаків, та молоде покоління вже поромунцилось, бо Добруджа належить до Румунії; старі все ще пам'ятають, хто вони, і пісень своїх співають) і так і звалася Задунайська Січ. Частина тих козаків у 1828. р. під проводом отамана Гладкого повернулася до Росії, і їм дали землю коло Ростова на Дону (це т. зв. Азовське Віісью).

⁷⁾ Зруйнувати Січ казала цариця Катерина, бо ж вона не могла стерпіти, щоб під боком самодержавної Росії жила собі вольна республіка. Зроблено це хитрощами. Катерина вистала туди генерала Текелі (зроду Маляра), він окружив Запорозжя військом (це була Нова Січ, де тепер велике село Покровське на Катеринославщині), викликав цілу старшину ніби-то на раду, й як вона явилася, її арештовано, відвезено до Петербурга, а звідтіля порозсилано на заслання; останнього кошового Петра Кальнишевського заслано в Соловецький монастир і посаджено в тисеньку чомірку, що мала з кроки здовж і два вишир. Тоді вийшов указ, що Запорозжя касується (1775. р.). Частина козаків пішла в пікінери (стор. 262., пом. 1), а частина (яких 5000) втекла на Дунай.

Як Москалі срібло-злото
 І свічі забрали
 У Покрови¹⁾, як козаки
 Вночі утікали,
 І на тихому Дунаю
 Новим Кошем стали;
 Як цариця по Києву
 З Нечосом²⁾ ходила,
 Межигорського Спаса
 Вночі запалила,
 І по Дніпру у золотій³⁾
 Галері гуляла,
 На пожар той поглядала,
 Нишком усміхалась;
 І як степи запорозькі
 Тоді поділили⁴⁾,
 Та бахурям і байстрюкам⁵⁾
 Люд закріпостили⁶⁾;
 Як Кирило⁷⁾ з старшинами

Нудром обспіпались
 І в царниці, мов собаки,
 Патинки лизали.
 Отак, тату! Я щасливий,
 Що очей не маю, —
 Що нічого того в світі
 Не бачу й не знаю . . .
 Ляхи були, — усе взяли,
 Кров повипивали,
 А Москалі і світ божий
 В путо закували⁸⁾.”

„Отак-то! Тяжко, тату,
 Із своєї хати
 До нехреста поганого
 В сусіди прохатись!
 Тепер, кажуть, в Слободзві⁹⁾
 Останки збірає

¹⁾ Про руйнування Січі є в нас багато пісень; це, що тут оповідає Шевченко, співається в пісні: «*Ой, за гори, за Лиману*» — там оповідається, як Москалі грабили Запорожжя, що й церкви не пощадили (*Та беруть срібло, та беруть золото, ще й воскові свічі . . .*); Покрова — це запорозька церква Покрови.

²⁾ Нечоса — це князь Патьомкін; назвали його Грицьком Нечосою або Нечосом, бо він носив перуку (парик), то ніби нечесаний ходив. Щоб позискати собі Запорожців, він вписався був у реєстр Запорозького Війська.

³⁾ У році 1787. цариця Катерина вибралася була на Крим; по дорозі побувала в Києві, а далі байдаками поплила Дніпром аж до Херсона. Цариці робили дуже великі паради, запалювали вогні (а чи вона казала запалити монастир — це невідомо). Цілу ту подорож описав француз Сег'єр, що був послом у Росії й теж їздив із Катериною (гл. ще про це «Великий Лях», стор. 161, пом. 3). Галера — штудерний човен із двома рядами лавок для веслярів, що, приковані до них ланцюгами, мусіли веслувати. Веслярами були звичайно бранці або невольники.

⁴⁾ Пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 1.

⁵⁾ Багацько земель одержали, крім любимців Катерини, ще й її неправесні діти (байстрюки); пор. подібне місце в «Суботів», стор. 172, пом. 6.

⁶⁾ Наказ про кріпацтво на Україні вийшов у 1783. р.

⁷⁾ Це останній гетьман України — Кирило Розумовський (1750—1764); він був вихований по-московському, для України був чужий, на Україні нудгував, і проживав більш у Петербурзі; про Україну не дбав, а тільки те робив, що йому казав моск. уряд. Через те й Шевченко каже, що він у цариці враз із старшиною лизав патинки.

⁸⁾ Виходить, що Шевченко московську неволю для України вважав за тяжчу й гіршу, ніж польське панування. Та сама думка повторюється ще й у «Іржавці», стор. 244 (Що діялось поШведщині, — то й Ляхи б злякались). Те саме виходить і з «Великого Ляху».

⁹⁾ Слободзея — велике село в Тираспільському повіті на Херсонщині.

Головатий¹⁾, та на Кубань
Хлопців підмовляє . . .
Нехай йому Бог допоможе!
А що з того буде —
Святий знає! Почуємо,
Що розкажуть люде.”

Отак вони що-день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала,
Та святих отих благала . . .
Таки ж ублагала:
На всьодній²⁾ у неділю
Вона спарувалась
З сліпим своїм . . .

Оце і вся моя дума . . .
Не здивуйте, люде!
Те, що було — минулося
І знову не буде³⁾!
Минулися мої сльози;
Не рветься, не плаче
Поточене⁴⁾ старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки

¹⁾ Антін Головатий, колишній військовий писарь на Січі, у війні Туреччини з Росією (1787—1791) з тих Запорозжців, що не пішли на Дунай, у Слободзеї, зібрав добровольців до російського війська (1787). Це сталося на прохання Патьомкіна, який побачив, що без таких людей, як Запорозжці, не так легко справитися з Турками. Цьому новому війську пообіцяв був Патьомкін т. зв. очаківський пашалик, себто, одеський; тираспільський і ананіївський повіти — які було ці козаки від Турків одвоювали. Але ж цариця ті землі пороздавала своїм любимцям, і Патьомкін випросив для козаків землі над Кубанню. Туди й подалися ці козаки (1793. р.) і першим їх кошовим на Кубані був саме Головатий. Оце був і початок сучасного Кубанського Війська.

²⁾ Всьодня неділя, всьодній тиждень — те, що на Західній Україні зветься: загальниця (нема посту в середу й п'ятницю).

³⁾ Дружина — чоловік для жінки, жінка для чоловіка (найбільші приятелі).

⁴⁾ Пузан — червач, пузанчик — черватуцький.

⁵⁾ При оддаванню чолом (звичайно — в дітей) виходить ціла церемонія: треба вдарити в долоню того, що його вітається, перевернути його руку наверх і приклясти чолом до неї (поцілувати).

⁶⁾ післямова, мова на закінчення •

⁷⁾ Пор. такі самі думки: «Іван Підкова», стор. 25, «Гайдамаки», стор. 56, «Тарасова ніч», стор. 21, «Посланіє Гоголеві», стор. 130.

⁸⁾ так як черна точить — покалічене.

⁹⁾ у глухому, спокійному, щасливому •

Таке-то
Скбілось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожеві квіти!
Таке-то! Одружились
Мої молоді.
Може, воно й не до-ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось?
Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною³⁾
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука-пузанчика⁴⁾
Чолом оддавати⁵⁾ . . .

ЕПІЛОГ⁶⁾.

В забутому⁷⁾ краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися.
Але де? — Не знаю.

Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа¹⁾ лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози . . .
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі . . .
Отаке-то! Не здивуйте,
Що вброном кричу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа²⁾ не бачу.
Ледве-ледве о-півночі
Серцем прозираю,
І немоцну мою думу
За світ посылаю —
Сцілющої й живущої
Води пошукати;
Як инколи, то й принесе
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо

Розказус: про весілля³⁾,
Звертає на лихо . . .

Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає:
Бо не було того дива,
Можє, з-покон-віку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!

Отже сталось таке диво⁴⁾!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку.

Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16. X. 1845.
С. Маріїнське.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ.

(Містерія)

«Великий Льох» — поема наскрізь політична. У всіх дотеперішніх поемах, як поет говорив про Україну, то сумував за давнім гарним минулим, оспівував його та нарікав на Москву, що вона Україну поневолила. Та як Шевченко побував на Україні, як пізнав людей, як іще краще призадумався над нашою історією й пізнав причину занепаду Рідного Краю, то йому забажалося це списати на папері. Та не тільки те, чому впала Україна, цікавило його, а й те, що треба робити, щоб волю її повернути. Але ж бо це була річ на той час дуже ховзька, сказати просто — було неможливо, то Шевченко добрав собі цю форму, форму містерії.

Містерія — слово чуже, грецьке. Воно означало такий твір, у якому містилося якась тайна. Містерії прийшли до нас із західної Європи ще в XVII столітті, і наші люди їх любили слухати, як бувало виставляли їх студенти. У містеріях розповідалося про тайну відкуплення людського роду Христом; а що цю найважливішу подію з життя Христа — це його рідко й його смерть, то в містеріях

¹⁾ себто, правду, як з усіх поем виходить.

²⁾ світла, нічого ясного, доброго (нема праці, г.л. вгорі, нема добра, нема волі) — це скрізь проскакує в усіх поемах із тих років,

³⁾ про щось веселе.

⁴⁾ Бо іншіші (кращі) часи були в минулому, не такі, як тепер: отже сталось = а таки сталось . . .

розповідалося про те, як Христос родився й як умірав, та про всі чуда, що при тому були. В містеріях бувало все по три особи: то духи, то янголи, то люде.

Так і Шевченко, у своїому «Великому Їльохіві», у своїй містерії теж говорить про тайну відкуплення, визволення — але ж найблизшого для нього світа, визволення України, сполучуючи цю тайну з народніми оповіданнями про «Великий Їльох».

Річ у тому, що коло Суботона, де колись жив Богдан Хмельницький, і досі люде показують багацько ям, і звуть їх і досі їльохами Богдана. Хто їх викопав, на що, що в них — ніхто не знає. Тільки ходять про них різні оповідання, що часто зв'язуються з долею України. За часів Шевченка тих оповідань було, певне, багато, й поет їх підхопив та з них своє оповідання склав. Ще в «Розритій могилі» (стор. 107) Шевченко висловив таку думку, що в могилах закопане щось таке, що як би його віднайти, то «не плакали б діти, мати б не ридала» — закопана воля нашого народу. Це видно виразно і з поеми «Бувало в неволі» (стор. 349). Таку саму думку вклав він до свого оповідання про «Великий Їльох»: у ньому закопав Богдан Хмельницький волю України, і як розкопають «Їльох», то ця воля вилетить на світ, Україна відкупиться, повстане.

Але ж, щоб можна як слід визволити свій народ, то передусім треба його добре знати: треба знати як слід його минуле, треба знати, чим він грішив, щоб на будуче тих гріхів вистерігатися, треба знати добре, хто його вороги і хто приятелі, і передусім треба знати сучасних людей, з якими думаєш Рідний Край визволити, чи зможуть вони тебе підмогти у твоєму ділі. І в «Великому Їльохіві» Шевченко на все це звернув увагу, виводячи за порядком перед наші очі: три душі, три ворони і трьох лірників.

Душі — це ті люде, що в минулому грішили супроти України з невідомости. Це все наші політичні діячі, політики, але ж усі з дівочьким розумом, що за часів Хмельницького (XVII вік) були ще відданицями, за Мазени (початок XVIII. в.) — педолітками, за Катерини (в другій половині XVIII. в.) вже були тільки дітьми у сновиточку. Через те ці душі в Шевченка — дівчата. Вони не знали, що грішили супроти України, бо невідомо потурали ворогам її — але тим їй довели її до загибелі. От і за такий гріх супроти України їх у рай не пускають (за найбільший гріх наш народ уважає вбивство батьків — а вони ж приносили Україні смерть!); одну за те, що з повними коновками перейшла Богдана, як їхав у Переяслав 1654.р. Москві присягати, другу — що напоїла коня Петрові І. як вертався в Московщину, побивши Мазецу під Молтавою (1709), третю — що веміхнулаєся до ворога України, до Катерини (1787). Через те одначе, що вони це все робили невідомо, то в рай їх іще пустять, як розкопають «Їльох», бо тоді Україна встане, і вони своїй гріх спокують.

Але ж не тільки наші врадії невідомо грішили супроти Рідного Краю. Ному не давали життя якісь темні сили, і свої, і чужі, що цілий час воронами крикали над Україною й руйнували її. Оце й ті три ворони — свідомі шкідники України, це злі духи: України, Польщі й Москви. Кожна з них шкодила своєю народіві, а всі три шкодили — Україні; та шкодила їй найбільш — така своя, українська, бо давала все раду своїм сестрам, як нищити Україну. Ось і вони приїтають, щоб дивитися на розкоп «Їльоху» — а власне, щоб до того не допустити (трохи б, трохи б підждали, стор. 166), а ще важніше — не допустити, до того, в чому мігтися ціла тайна визволення України: до народин нового Гонти, що в боротьбі за правду й волю України не дасться золотом підкупити, що не злакомитися на царські чини й не буде боїтися мук цілого світа. То правда, що з тим Гонтою має родитися ще другий Іван, приятель ворон, воргі України, але коли люде, суспільство піддержити нового Гонту — той другий сили не матиме. Тільки ж, на щастя ворогам, суспільство ще сліпе (невідоме), то ворони такого Івана чи втоплять, чи отруять, чи в саме небо запровортять і — з волі України нічого не буде!

І воно не може нічого бути, не можуть «Льоху» ще розкопати, бо сучасне Шевченкові українське суспільство було не тільки сліпе, але й криве та ще горbate — у національному розумінню. Це власне ці три лірники, що їх поет виводить у третій частині містерії. Що вони знають про минуле України? Послухайте, що вони плетуть про запорозькі фігури-майки: сідала для ворог, пристановище для панів, що туди повлазять, як буде потоп, та дивитись будуть, як мужики потопатимуть, тички, щоб люде не крали води з Тясмина! Хто вони самі — вони не знають: а що співають історичних пісень, так це зі звички, бо їх навчили співати. Тай співають вони пісень тільки тому, щоб поживитися, їм за снів плата буде, без плати — вони спати волять!

Розуміється, що таке покоління нового Гонти не піддержить, то й не диво, що до розкопу «Великого Льоху» в часах Шевченка, до визволу України, прийти не могло.

Так у цілому треба розуміти цю поему; всі подробиці — в поясненнях.

Положил еси нас сосідом
нашим подражаніє і пору-
глиє сущим окрест нас.
Положил еси нас в притуку
во мзницх, покывавню главн
в людех.

Тивіддав нас на погорду
сусідам нашим і на по-
сміховисько тим, що кру-
гом нас. Зробив нас по-
говоркою між народами,
щоб люде хитали голо-
вами¹⁾.

Псалом XLIII, ст. 14—15.

І. ТРИ ДУШІ.

Як сніг, три пташечки летіли
Через Субботове²⁾ і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві³⁾.
— „Бог простить:
Ми пташки-душі, а не люде!
А відсіля видніше буде,

Як розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали!
Тоді б у рай нас повпускали;
Бо так сказав Петрові Бог:
«Тоді їх в рай ми повпускаєм.
Як все Москаль позабірає⁴⁾,
Як розкопа Великий Льох.»⁵⁾

ПЕРША ДУША:

Як була я людиною,
То Прісею звалась;

Я отутечки й рсдилась,
Тут і виростала;

¹⁾ Шевченко сам переспівав цей псалом ось як: «Покинув нас на сміх людам, в наругу сусідам; покинув нас яко в притчу нерозумним людам. І кивають, сміючися, на нас головами» — Псалми Давидові, XLIII, стор. 198.

²⁾ Село Суботів або Субботове — в чигиринському, повіті; недалеко його жив Богдан Хмельницький.

³⁾ Здається, на тій, що її поставив у Суботові Хмельницький — вона стоїть і досі; недалеко неї — Великий Льох. Про церкву гл. Суботів, стор. 172.

⁴⁾ Виходить так: чим більше Москаль Україну утискатиме, тим більший ростиме відпір у нашого народа, тим більш він свідомішатиме, і Москаль таким чином розкопає Великий Льох, собі на нещастя — Україна вирветься на волю зпід Москви.

Отут, було, на цвинтарі
 Я з дітьми гуляю,
 З тим Юрусем гетьманенком¹⁾
 У піймурки²⁾ граюсь;
 А гетьманша³⁾ було, виїде
 Та її кланьє в будинок.
 Он — де кланьє⁴⁾: отам мені
 І фіг і розливок⁵⁾.
 Всього мені попадає
 І на руках носить.
 До гетьмана ж як прийдуть
 Із Чигрина⁶⁾ гості,
 То це її шлють, було, за мною.
 Одягнуть, обують,
 І гетьман бере на руки.
 Носить і цілує.
 Отак-то я в Суботіві
 Росла-виростала,
 Як квіточка, і всі мене
 Любили й кохали.
 І нікому я нічого,
 Ні-же злого слова,
 Не сказала. Уродлива
 Та її ще чомуброва!
 Всі на мене залицялись.

І сватати стали:
 А у мене, як на тебе ж.
 І рушники твараць.
 От-от була б подавала.
 Та лихо зустріло.

Вранці-рано, в Пилипівку⁷⁾,
 Якраз у неділю.
 Побігла я за водою.
 (Вже й криниця тая
 Засушулась і висохла.
 А я все літаю!)
 Дивлюсь: гетьман з старшиною...
 Я води набрала.
 Та вповні шлях перейшла їм⁸⁾:
 А того її не знала.
 Що він їхав в Переяслав
 Москві присягати⁹⁾.
 І вже ледве я не-ледве
 Донесла до хати
 Оту воду.

Чом я з нею
 Відер не побпла?...
 Батька, матір, себе, брата,
 Собак отруїла

¹⁾ Син Богдана Хмельницького — Юрій, був після Виговського гетьманом (1659—1663).

²⁾ Декуди кажуть: жмурка грається.

³⁾ жінка гетьманова (моск.), просто: гетьманова.

⁴⁾ Душа тут показує, де колись стояв гетьманський будинок — там, як далі пише Шевченко, за його часів була кланя козака Яременка.

⁵⁾ Тепер уже це слово забувається, а кажуть із московська зовсім не потрібно: ізюм.

⁶⁾ значить, зі столиці до гетьмана на хутір.

⁷⁾ Переяславська Рада, на якій Хмельницький завів умову з Москвою, була 8. січня 1654. старого стилю; через те її поет каже, що в Пилипівку їхали до Переяслава.

⁸⁾ Перейти комусь шлях із повними коновками, значить: ворожити комусь щастя, бажати, щоб сталося те, чого хоче переїзний, чи прохожий. Тут виявляється хоч несвідома, та все-таки прихильність до задуму Богданового. Треба було знати, що гетьман їде в Переяслав, — а в Прісі того зацікавлення не було! Ось і за те кара, ось і гріх цілого того покоління!

⁹⁾ Із присягою вийшло на Раді таке: козаки й гетьман жадали, щоб царь присягав народові, бо так усе було на Україні, що гетьман клявся служити народові. Та московські післанці на те не згодилися, казали, що московський царь «самодержавний», що в Москві люде йому присягають, то щоб справи не затягати, гетьман присяг, а за ним усе військо. Та люде з того були дуже невдоволені.

Тою клятою водою¹⁾
От за що караєсь.

От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають!

ДРУГА ДУША:

А мене, мої сестрички,
За те не пустили.
Що цареві московському
Коня напояла²⁾
В Бату́рині, як вли їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недобіток.
Як Бату́рині славний³⁾
Москва вночі занемила,
Чечеля⁴⁾ убила.
І старого і малого
В Сеймі⁵⁾ потопила.
Я між трунами валялась
У самих палатах
Мазепиних. Коло мене
І сестра і мати
Зарізані, обнявшись,
Зо мною лежали.
І наємну то, наємну
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського коштана,
Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалим на грище⁶⁾:
Насилу я сховалася

На тім пожарині!
Одна тільки і осталась.
В Бату́рині хата,
І в тій хаті поставили
Царя почувати.
Як вертався знід Полтави.
Я шла з водою
Пова хатину, а він мені
Махає рукою:
Звелів коні напоїти.
А я й напоїла:
Я не знала, що я тяжко.
Тяжко согрїнула.
Ледве я дійшла до хати.
На порозі впала...
Царь поїхав в Московщину.
Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та, що її мене привітала
В безверхії хатині.
А на завтра її вона вмерла
І зогліла в хаті.
Бо нікому в Бату́рині
Було поховати.
Уже її хату розвідали,
І сволок з словами

¹⁾ словом: отрула все тою прихильністю до згоди з Москвою, до неволі.

²⁾ Напувала в нас коня дівчина козакові, якого любила, з прихильності до його: До Петра І, що побив під Полтавою гетьмана Мазепу (1687—1709), який боровся за самостійність України — не повинен був ні один свідомий Українець мати прихильності.

³⁾ Бату́рин — через те славний, що був столицею Мазепи: там і досі стоять руїни Мазепиного будинку.

⁴⁾ На вістку про те, що Мазепа, визволюючись із під московського ярма, злучився зі шведським королем Карлом XII. (він у війні з Москвою до самої Полтави був сирізь переможцем, і тому так зробив Мазепа), царь Петро вислав своє військо, яке облягло Бату́рин, здобуло його через зраду одного чоловіка — **СОТНИК** Іван Ніс, вбило полковника Чечеля, що його лишив Мазепа боронити Бату́рина, справило між народом страшну різню, місто дощенту зруйнувало, а начальників віддало на страшні муки. Про ті муки говорить Шевченко у П. частині «Великого Ляху», стор. 165.

⁵⁾ Сейм — притока Десни: над ним лежить Бату́рин.

⁶⁾ на кабану.

На вугілля попалили¹⁾. —
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю;
А за що мене карають,

Я її сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому²⁾
Служила, годила.
Що цареві московському
Коня напоїла.

ТРЕТЯ ДІНА:

А я в Каневі родилась;
Ще її не говорила,
Мене мати, ще сповиту,
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові³⁾,
А я з матіррю сиділа
На горі, в діброві.
Я плакала: я не знаю.
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала.
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок: а в галері
Князі і всі сили,

Восводи, а між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась —
Та її духу не стало!
Її мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали.
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарства⁴⁾
Її досі не пускають!
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютій ворог України,
Голодна вовчиця?
Смеркається. Полетімо
Почувати в Чуту⁵⁾:
Як що буде робитися.
Відтіль буде чути!

¹⁾ Давніми часами на сволоку все писали, коли хата збудована, хто її ставив та ще вирізували нераз і слова зі святого письма.

²⁾ Годити можна тільки тому, хто тобі добра бажає, а ворогові та ще такому, що тобі рідну матір убиває — гріх. Це те ж саме, що ти сама, не знаючи, матір убиваєш!

³⁾ Цілу ту парадну в Каневі, що відбула ся 25. квітня 1787. р. описав, як очевидець її, французький посол Сеґ'єр: «Як царська фльотила (мала фльота) над вечір зближалася до Канева (цілий почет — прибічна почесна сторожа цариці — був на галері «Дніпро»), то побачила чудову картину: в Каневі на горі видно було обеліск (такий стовп у горі загострений, як стіжок: із ім'ям цариці, освічений ріжними вогнями: і ціла гора була ілюмінована (освічена ріжними світлами); як ударили з гармат, то запалено фасверк (світло з ріжних вогнів, що вистрелювало вгору й розсиналося дрібненьким пухом у повітрі)». Пор. іще «Невольник», стор. 154, пом. 3.

⁴⁾ Народне повір'я каже, що, як душа виїде з тіла, так зараз у повітрі злітаються злі духи й янголи, й тигнуть її то в пекло, то в небо. Така тяганина відбувається нераз цілих сорок день (через те в нас і досі сорокового дня після смерті справляють за душу сороковини), а то й довше. Це й є митарство. Ця малі душа найбільш за всіх согрішила, усміхнувшись (хоч і не знаючи) до голодної вовчиці, що рідну матір (Україну) проковтнула — і за те її й на митарства навіть іще не пускають!

⁵⁾ Чута—ліс коло Старої Січі (на Хортиці). Видко, душі так собі й думають, що ще не прийшов кінець їх мукам

Бенкетуєте в Паріжі?
Поганці погані!
Що розлилі з річку крові
Та в Сибір загнали¹⁾

Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й захищались!
Ач яка вельможна пава!

ДРУГА Й ТРЕТІ:

А ти що зробила?

ПЕРША:

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родилися,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала²⁾.
Дивись, які! Карамзіна³⁾.

Бачиш, прочитали,
Та й думають, що ось-то ми!
Цитьте, недоріки!
В колодочки⁴⁾ ще не вбились,
Безпері каліки!

ДРУГА:

Ото, яка недотіка!
Не та рано встала,

Що до-світа упилася,
А та, що й проспалась⁵⁾.

ПЕРША:

Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзiami⁶⁾!
Чорт-ма хисту! Я спалила

Польщу з королями⁷⁾;
А про тебе, щebetухо,
І досі б стояла! ..

¹⁾ Тут українська ворона має на думці польське повстання з 1831 р., в якому полилося багато польської крові, за участь у повстанню багачко польської шляхти (бо ж це вона робила повстання) пішло на Сибір. Та всіх цих мук, що їх терпів польський народ від свого злого духа, для української ворони мало! Що ж то для неї отак із річка (більш-менш — річка) крові!

²⁾ Ще ні Польща, ні Москва не пацували на Україні, як на ній ділися нещастя, та кров лилася (і шинкаркою були свої українські ворони швидче, ніж чужі!).

³⁾ Микола Карамзін (1765—1826) написав історію російського царства. Він доказував, що Україна ніколи не було, а була тільки Росія, пор. висказ у Шевченка в поемі «Суботів»: Все то те таки й було наше, а ми тільки наймали Татарам на пашу та Полякам, стор. 172.

⁴⁾ Подекуди кажуть іще «пшчки» (гал. Поділля) — значить: ні московська, ні польська ворона не вбилися у силу, не мають іще стільки вміння робити пакости, як українська: вони, порівнюючи з нею: діти-немови (недоріки), пташечки безпері, без колодочок іще.

⁵⁾ Значить: не тому хвалитесь, що давно ліхо коні; більшу вагу мають пакости того, що творив їх багато, що вони йому вже й остогидли.

⁶⁾ Шевченко все думав, що Польщу довели до владку ксьондзи-Сузити, їх політика невизнання прав за людьми інших вір та їх релігійні утиски (пор. «Гайдамаки», стор. 71, пом. 5 «Ляхам», стор. 246).

⁷⁾ Воно і правда, що Польща почала падати від того часу, як Українці почали робити повстання. Подібна думка гл. «Послання», стор. 193 (А чванитесь, що ми Польщу колись завалили! Правда ваша!). Виходить, що польська ворона більше чваниться пакостями (щebetухка!), ніж справді їх робила! І це правда, що Польщі ліпше везло, ніж нам.

А з вольними Козаками
Що я виробляла?!
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?)
Та й живучі ж, прокляту́ці!
Думала, з Богданом
От-от я їх поховала?).
Ні, встали погані
Із шведською прибу́дою¹⁾.
Та й тоді ж⁴⁾ творилося!
Виростаю, як згадаю:
Бату́рні спалила,
Сулú в Ромні загатила
Тілько старшиніми

Козацькими¹⁾, а такими.
Просто козаками,
Фінляндію засіяла⁶⁾,
Пасинала бурти⁷⁾
На Орелі⁸⁾; на Ладогоу⁹⁾
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болотá гатила,
І славного Полуботка
В тюрмі задушила¹⁰⁾.
Отоді-то було свято!
Аж пекло злякалося.
Мати Божа у Прижаві¹¹⁾
Вночі заридала!

ТРЕТЯ:

*І я такі пажіла:
С Татарамі паму́тила¹²⁾,
С Мучітелем паку́тила¹³⁾.*

*С Петрухою паїла¹⁴⁾,
Да всьо Немцам прадала.*

1) то Польщі, то Москві, то Туреччині, н. пр., у часи «Руїни», а й перед тим: козаки воювали, а слава спадала то на Польщу, то на Москву, то на Турка

2) підмовила Хмельницького зв'язатися в Переяславі (1654) з Москвою, щоб Москва їх із лиця землі змела.

3) з королем Карлом XII, шведським авантюристом-прибудою, з яким злучився Іван Мазепа, щоб істрияти московське ярмо

4) тоді, як царь про цю здуку довідався, перед полтавським боєм (1709, р.), та й після нього.

5) Ромен — місто на Полтавщині, над річкою Сулою, притокою Дніпра: тут розповідається про криваву розправу над усіма, що злучилися з Мазепою. Суди відбувалися саме в Ромні.

6) Всі ці муки терпіли козаки вже й до полтавського бою: висилки на тяжкі роботи, висушування болота під Петербург, копання оборонних ліній і т. д. почалися ще в 1700. р. — та після полтавського бою вони ще більші стали, пор. «Сон», стор. 124, пом. 3.

7) Бурта — насип, окіп, горб.

8) Орель — притока Дніпра з лівого боку; там проходив тоді татарський кордон.

9) роботи на Ладозькім Озері були для козаків найтяжчі

10) Пор. «Сон», стор. 124, пом. 4.

11) Є окрема поема Шевченка: «Прижавець», де оповідається про той чудовний образ Матері Божої (гл. стор. 241). Кажуть, що й досі видно в неї на очах сльози: то вона за козаками плаче.

12) Москва довго стогнала під Татарамі, гл. згадку в «Гусі», стор. 136, пом. 7.

13) Мучитель — це царь Іван IV Грозний (1547—1584), який страшно мучив московський народ при допомозі своєї придворної служби, т. зв. опричників (ми тепер кажемо опричник на ката): тоді дуже багато людей погинуло. Злим духом Івана Грозного був боярин Малюта, що йому нашітував усі зла.

14) з Петром I. (1682—1725), що скрізь заводив німецькі порядки і в війську, і так, у державі: Шевченко стояв проти тих порядків, бо, на його думку, вони приносили неволю, і скрізь проти них все колявався, пор. «Сон» (німецькі петлиці), стор. 126, пом. 3.

Та й ти добре натворила:
 Так Кацапів закріпила
 У німецькі кайдани, —
 Хоч лягай та і засни!
 А в мене ще, враг їх знає,
 Кого вони виглядають¹⁾!
 Вже ж і в кріпость завдала,
 І дворянства страшну силу
 У мундірах розплодила,
 Як тих вошей розвелла:
 Все вельможні байстрята²⁾!
 Уже й Січ їх біснувата
 Німотою поросла³⁾,
 Та й Москаль — незгірна штука:
 Добре вмис гріти руки⁴⁾.

І я люта, а все-таки
 Того не зумію,
 Що Москалі в Україні
 З Козаками діють!
 От-от указ надрукують:
 «По милості Божій
 І ви — Наші, і все — Наше.
 І гоже й негоже!»⁵⁾
 Тепер уже заходились
 «Древности» шукати
 У могилах, бо нічого
 Уже в хаті взяти⁶⁾, —
 Все забрали любісінько!
 Та лихий їх знає,
 Чого вони з тим поганим⁷⁾

¹⁾ Пор. на стор. 165 «Тай жувучі ж, проклятуші!» Виходить, що нікі мук, хоч і як тяжкі та нелюдські — вбити в Українців живої душі не змогли, і вони все ще «когось виглядають».

²⁾ А це вже шияча політика злого духа, що напештав московським дарим приборкати його кріпостю, а кому затупити рота, зробивши його дворянином. То, справді, після скасування автономії України (1764) та знесення полкового ладу (Україна поділялася на полки) козацьку старшину (1783) приписано в московські дворяни та надавано їй земель. Звідти в нас понароджувалися такі дворяни, як: Скоропадські, Ханенки, Кочубей і т. д. Розуміється, що вони були ідоволені зі своєї дворянства, і швидко Україну проміняли на нове «отечество» (на це нарікає Шевченко, н. пр., у «Холодному Ярі», в «Посланню»). А вельможні байстрята тому вони, бо без батька (України) родились «вельможними», а тільки від матері-Катерини, царниці, і з дідів-прадітів дворянами не були.

³⁾ На землях, що належали до «Січі», справді, багато Німців-кальвіністів, яких понаспроваджувала Катерина й яким наказала, щоб стежили за тим, що робить український народ, чи часом, бува, не бунтує. Вони всі одержали окремі привілеї (не служили в війську), і, справді, все і вєсди піддержували дуже московський уряд. Пор. «Посланіє»: «А на Січі мудрий Німець картопельку садить» — стор. 192.

⁴⁾ Тут висказується похвалу московському урядові, що він дуже добре «вмис гріти руки» — нищити український народ, ще гіпше, ніж українська ворона (того не зумію, що Москалі в Україні з Козаками діють!).

⁵⁾ Москва й панує указами — а такі балачки, певне, могли й тоді ходити поміж Москалями, бо такий був погляд Карамзіна й усіх урядових людей, що крутилися коло царя; пор. іще подібне місце в «Суботіві»: «Нажуть, бачини, що все то те таки й було наше», стор. 172. Та всі Москалі й досі так думають.

⁶⁾ Тут ізгадується про здирства Москви на Україні, яку вона вже цілком обдерла. І старовинні розкопки Шевченко брав за здирство (Древности — старовина, пам'ятки старовини): позабірали, що було по хатах, тепер по могилах шукують наживи. Цього вже й українській ворожі за багато!

⁷⁾ Якщо українська ворона каже, що «шох» — поганий, то для нас він має в собі щось гарне — і це їй не до вигоди. Через те й вона хоче підождати з розкопом.

Льохом поспішають,
Трошки б, трошки підождали,
І церква б¹⁾ упала;

Тоді б собі дві руїни
Разом розкопали.

ДРУГА Й ТРЕТІ:

Чого ж ти нас закликала?
Щоб на льох дивіться?

ПЕРША:

Таки й на льох! Та ще буде
Два дива творяться:
Сю ніч будуть в Україні
Родитись близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати;
Другий буде (оце вже наш!)
Катам помагати, —
Він вже в череві кусас...
А я начитала,

Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре²⁾ поплюндрус,
Й брата не покине³⁾,
І розпусить правду й волю
По всій Україні.
Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують:
На катів та на все добре
Кайдани готують!

ТРЕТІ:

*Я золотом растописным
Залью ему очі! . . .*

ПЕРША:

Ні, він, клятий недовірок,
Золота не схоче!

ТРЕТІ:

*Я царсьми чинамі
Скручу́ ему руки⁴⁾! . . .*

¹⁾ Це церква в Суботіві, пор. поему «Суботів», що написана того самого дня, що й «Льох», отже являється продовженням думок Шевченка, що він їх висловив у «Льоху». Ця церква — для України домовина, а як розвалилася (гл. кінець «Суботова»), і «спід неї встане Україна», то це для Москалів буде така сама «руїна», як і розкоп «Великого Льоху» — то так і дві руїни розколають собі Москали собі на голову! У иньчих виданнях так можна прочитати: «Тоді б разом дві руїни в „Пчелі“ і описали». Це все на сміх, бо «Пчела» була назадицька часопись («Северная Пчела»), що захвалювала все, що уряд робив; її видавав Булгарін.

²⁾ Як ворона каже: «добре» — то значить: усе зле, все лихо.

³⁾ І рідного брата не щадитиме, якщо він буде ворогом України.

⁴⁾ Це стара, випробувана політика Москви супроти України: підкупство золотом і чини.

ДРУГА:

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки¹⁾!

ПЕРША:

Ні, сестриці, не так треба:	Гора над Чигрином . . .
Поки сліпі люде,	О, сміється і ридас
Треба його поховати,	Уся Україна ²⁾ !
А то лихо буде ³⁾ !	То близнята народились;
Он бачите: над Чигрином ³⁾	А нависна мати
Мітла простяглася,	Регочється, що Йванами
І над Дніпром і Тясмином	Обох будуть звати.
Земля затряслася.	Полетимо! . . .»
Чи чуєте? Застогнала	

Полетіли

Й, летячи, співали:

ПЕРША:

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою!

ДРУГА:

Побіжить наш ярчук⁴⁾
В ирій їсти гадюк
Зо мною.

ТРЕТЯ:

*Как хвачу, да памчѹ, —
В самый ад палчѹ
Стрваю!*

¹⁾ Це стара, дуренька метода Польщі супроти України — муки.

²⁾ А українська ворона кращій політик, ніж ті дві: використати народню темноту й не дати народитися новому Гонті!

³⁾ Образ — чисто з Біблії взятий, як Христос мав родитися (мітла). Над Дніпром — Київ, над Тясмином — Чигирин; там мав родитися новий Месія України, в давній гетьманській столиці.

⁴⁾ з радощів.

⁵⁾ Ярчук — собака, що родиться видющий, десь у початках травня; він не ссе, а господарь мусить годувати його — молоком. Собака цей дуже злющий. Розуміється, що кожний новий Гонта — для Польщі буде собакою, та ще ярчуком. Не диво, що польська ворона збирається його отруїти (пор. в ирій гадюк їсти, у «Гусі», стор. 138, пом. 7) так, як українська — його втопить, а московська — просто в пекло його на муки дасть. Отже, як зберуться такі злі духи, то вони не дадуть народитися новому Гонті — доки люде сліпі (криві та горбаті), як їх Шевченко змальовує в лірниках (сучасне Шевченкові квиліве суспільство).

III. ТРИ ДІРНИКИ.

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

ПЕРШИЙ:

Що-то, сказано — ворони:
Уже й помостили!
Мов би для їх те сідало
Москалі зробили.

ДРУГИЙ:

А для кого ж? Чоловіка,
Невно, не посалять
Лічій зорі...

ПЕРШИЙ:

Ти б то кажен!
А, може, й посалять
Москалика або Німця:

А Москаль та Німець¹⁾
І там найдуть хлібець.

ТРЕТІЙ:

Що се таке верзетé ви?
Які там ворони,
Та Москалі, та сідало?
Нехай Бог боронить!

Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити?
Бо є чутка, що царь хоче
Весь світ полонити.

ДРУГИЙ:

А, може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,

Що хмари достанеш,
Як ізлізти.

ТРЕТІЙ:

Так отже ж що!
Ото потоп буде.
Пани гуди повилазять

Та дивитись будуть,
Як мужики тонутьмуть.

ПЕРШИЙ:

Розумні ви люде,
Та нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті хвигури от для чого:

Щоб люде не крали
Води з річки, та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тямином.

¹⁾ То правда, що наші люде для чужих (для Москалів, Німців) подив нахо-
дили й за їх розум їх вихваляли, а до своїх сил поваги ніколи не виявляли.

ДРУГИЙ:

Чорт-зна що провадиш! Є хліба в торбині,
Нема хисту, то й не брешш! То носідаєм в пригоді,
А що, як присядем Поки сонце встане.
Отутечки під берестом (Носідали.) А хто, братці,
Та трохи спочинем? Співа про Богдана?
Та в мене ще шматків зо два

ТРЕТІЙ:

Я співаю і про Яси¹⁾,
І про Жовті-Води²⁾,
І містечко Берестечко³⁾.

ДРУГИЙ:

В великій пригоді Та й панства ветрохи.
Нам сьогодні вони стануть: От де нам пожива буде!
Бо там коло льоху А-ну, заспіваєм
Базар⁴⁾ люду насходилось, Проби ради!

ПЕРШИЙ:

Та цур йому! Та висинимось! Дещь великий
Лучче полягасм Ще будем співати.

ТРЕТІЙ:

І я кажу, Помолимось
Та будемо спати.

* * *

Старці під берестом заснули. Копають дещь, копають два,
Ще сонце спить, пташкі мовчать, На третій насилу
А коло льоху вже проснулись Довопалися до муру,
І заходилися копати. Та трохи спочили,

¹⁾ Яси — місто в Румунії; колись, як румунські країни жили своїм окремим життям (Волощина, Молдавія, Семигород) — то Яси були столицею Молдавії. Богдан Хмельницький оженив свого сина Тимоша з Локсандрою, дочкою молдавського воеводи Дупула. Через те, що Дупул не дуже похочував посвоячитися з Хмельницьким, Тиміш пішов у свати до Яс із військом.

²⁾ Притока Інгульця, в Херсонщині; над Жовтими Водами геть розбив Хмельницький Поляків у 1648. р.

³⁾ Берестечко — містечко на Волині; там татарський хан ізрадив Хмельницького, захопив його в полон, і козаків, що лишилися самі, страшно там розбито — кажуть, що лягло там головами до 40 000 козаків, і тільки частину болотами вивів ізвідтіля полковник Джеджалій із Богуном. Про Берестечко є в Шевченка віршик: «Ой, чого ж ти почорніло», стор. 302.

⁴⁾ дуже багато, як на базар.

Роставивши караул¹⁾.
Ісправник²⁾ аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрини доносить
По начальству³⁾.

Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось: «Треба, каже,
Своди розламати!
Версій дело⁴⁾!» Розламали,
Та її переликались:
Костяки в лбоху лежали
І мов усміхались,
Що совечко побачили.

От добро Богдана:
Черенок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Як би в фюрменній⁵⁾, то б добре:
Вони б ще здалися!
Засміялись... А ісправник
Трохи не сказався,
Що нічого, бачили, взяти:
А він то трудився,
І день і ніч побивався.

Та дурнем убрався.
Як би йому Богдан оце
Х' руки попався,
Х' москалі заголив би⁶⁾,
Щоб знав, як дурити
Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий;
Яременка⁷⁾ в пику пише,
По-московськи лас
Увесь народ. І на старців
Отих налітає:
— «*Вы што делаете, плуты́*»⁸⁾?
— „Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана!“
— «*Я вам дам Богдана!*
Мошеннікі, дармоеды!
І песню сложілі
Про такого же мошенніка!»
— „Нас, пане, навчили!“
— «*Я вас навчу! Завалить ім!*»
Взяли їй завалили, —
Випарили у московській
Бані-прохолоді⁹⁾.
Отак пісні Богданові
Стали ім в пригоді!

¹⁾ Як де не розуміти б цього слова, то воно значить стільки, що: варта, сторожа.

²⁾ начальник повіту в Росії

³⁾ моск. канцеляричина: до начальства, але письмо переходить від низчого до вищого, із канцелярії до канцелярії

⁴⁾ Значить, буде певнища справа, краще піде, як розламати склепіння (моск. сводъ).

⁵⁾ таких, як тепер саме приписані, такої форми, як тепер, «казьонного» аразка.

⁶⁾ Відомо, що в тому часі брали до війська не всіх, а тих, на кого пан показав, громада дала або хто панові, чи урядові являвся небезпечним: заголив би — бо ж тих, що брали до москалів, брили, голили.

⁷⁾ *Козака Яременка влупя стоїть на тім місці, де стояли палати Богдана.* Т. III.

⁸⁾ Моск. слово «плутъ» — по українському: лайдак, ледащо.

⁹⁾ Вибили — то її вигнали з них ту охоту (вогонь), щоб заробити грошей за співання пісень про Богдана. Розуміється, що з таким суспільством, що тільки тим борониться, що «нас, пане, навчили», ніхто не буде церемонитись. Та, крім того, це так і було тоді, що уряд забороняв співати історичних пісень, навіть про Хмельницького, який єще віддав ім, своїм приятелям, як кажеться в «Суботіві» (гл. стор. 227). Уряд боявся, щоб пісні не будили в народі національної свідомости.

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась¹⁾.

21. X. 1845.
Миргород.

СУБЇТІВ²⁾

Стоїть в селі Суботові	Сироту Україну!
На горі високій	За те ж тобі така дяка...
Домовина України —	Церкву-домовину
Широка, глибока:	Нема кому полагодить!
Ото церква Богданова ³⁾ .	На тій Україні,
Там то він молився,	На тій самій, що з тобою
Щоб Москаль добром і лихом	Ляха задавила, —
З Козаком ділився.	Байстрюки Єкатери́ни ⁴⁾
Мир душі твоєї, Богдане!	Сараню сіли.
Не так воно сталось:	Отаке-то, Зіновію ⁵⁾ ,
Москалики, що зустріли,	Олексі́їв ⁶⁾ друже!
То все очухрали ⁴⁾ ;	Ти все оддав приятелям,
Могили вже розривають,	А їм і байду́же!
Та грошей шукають;	Кажуть, бачиш, що «все-то те
Льохи твої розкопують	Таки й було нане,
Та тебе ж і лають,	А що ми тільки наймали
Що й за труді не находять ⁵⁾ ...	Татарам на пашу
Отак-то, Богдане!	Та Полякам ⁷⁾ ... Може й справді!
Занапа́стив-еси вбо́гу	Нехай і так буде!

¹⁾ Виходило б, що до визволення України треба б іще довго ждати; але ж Шевченко в нього вірив, що воно напевно прийде, як видно зі «Суботова», який являється доповненням «Великого Льоху».

²⁾ Поему «Суботів» треба конче читати разом із «Великим Льохом», бо інакше важко буде її розібрати.

³⁾ Церкву цю збудував сам Хмельницький; вона й досі там стоїть, у Суботові. Домовиною вона стала через те, що через злуку з Московщиною Україні прийшла смерть.

⁴⁾ Очухрати або обчухрати — значить властиво те ж, що обчїмхати (галузки на дереві), обнести (груші, яблука), отже: обдерти, щоб нічого не лишилося.

⁵⁾ Про це все гл. «Великий Льох», стор. 171.

⁶⁾ Пор. «Невольник», стор. 154, пом. 5.

⁷⁾ Хмельницький звався ще й Зіновій.

⁸⁾ Тут Шевченко розуміє московського царя Олексія Михайловича (1645 до 1676), за якого Україна відійшла на основі Переяславської угоди під опіку Москви.

⁹⁾ Гл. «Великий Льох», стор. 164: це погляд Карамзіна, й його держався царський уряд.

Так сміються ж з України!)
Сторонні люде . . .
Не смійтеся, чужі люде!
Церква-домовина
Розв'алиться, а зпід неї

Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить.
І помоляться на волі
Невольничі діти!

21. X. 1845.

Миргород.

¹⁾ Це місце так треба розуміти: Нехай і так буде що, мовляв, нас ніколи не було, і ми самі починаємо в це вірити, але ж чужі люде з України сміються (бо вони знають, що наше було наше).

КАВКАЗ.

(Якову де Бальмену²⁾)

Кавказ — поема наскрізь політична. У ній поет виступає проти несправедливості московських царів, що стараються як-найбільше країв загарбати та вільні народи, що своїм життям вільним живуть — поневолити. А Кавказ — це тільки один такий приклад. У кавказській війні пролито дуже багачько крові, звичайно, найбільш української, бо Кубанці мусли безнастанно битися з Черкесами, а війна ця тяглась яких п'ядесять років. У 1843. р. війна наново розгорілася (підбито Кавказ у 1839. р.) — і з цього приводу й написав Шевченко «Кавказ», щоб запротестувати проти топтання правди й насилування волі. Рівночасно з тим поет насмішками та клипами виявляє весь той фальш, з яким усе це робиться: нібито в ім'я просвіти, в ім'я християнства (щоб темних Черкесів просвітити та віру Христову в них завести) — та роз'янює, яка це буде просвіта та яке християнство, що московський уряд дасть Кавказцям.

Цікаво, що як Шевченко гостро виступив проти поневолення Кавказу, так московський поет Пушкін був гордий із того, що Черкесів б'ють (пор. «Смірись, Кавказ, ідыот Ермолов» — переможець Кавказу, у його поемі „Кавказецький пленник“). Як супроти того гарно слухаються Шевченкові слова: „Борітеся, поборете!“

Кто даст галки моей водѣ	Хто дасть у голову мою
і оули моѣи истоуника слез,	воду, і очам моїм джерело
і палуєса день і ноци о	сліз, щоб я день і ніч пла-
погибених.	кав за тих, що їх побито.

Іеремія, гл. IX, ст. 1.

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі;
Зпокон-віку Прометей³⁾
Там орел карає,

Що-день божий довб'є ребра
Й серце розбиває;
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,

¹⁾ Написав іще Шевченко й повість «Наймичка» — прозою (звичайною мовою, невіршованою), і в ній те саме оповідається, що в поемі, тільки ж їх не можна порівняти. Поема — куди краща, на ціле небо за повість!

²⁾ Яків де Бальмен — приятель Шевченка. Бальмени були поукраїнчені Французи, і один із них, Сергій, що був жонатий із селинкою, робив малюнки до політичних поем Шевченка. Яків Бальмен загинув на Кавказі в бою з Черкесами.

³⁾ У старих Греків було таке оповідання, що, як іще люде не знали вогню, то Прометей — напів бог, напів людина — украв його з неба людям. Черес:

Воно знову оживає,
І сміється знову.
Не вмірас душа наша,
Не вмірас воля,
І неситий не виоре

На дні моря поля¹⁾,
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе²⁾ слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на про³⁾ з Тобою стати.
Не нам діла Твої судить:
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замінити
Кривавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить⁴⁾!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений⁵⁾,
І нам даси жити?
Ми віруєм Твоїй силі
І Слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі одному
Поклоняться всі язики⁶⁾
Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Криваві ріки! . . .

За горами гори, хмарами повіті,
Засіяні горем, кровію політі!
Отам-то Милостиві Ми⁷⁾,
Ненагодовану і голу,
Застукали⁸⁾ серденну волю

те боги (за те, що світло людям дав, а боги хотіли тільки самі все знати) прикували його до скелі на Кавказі і приставили до нього вірла, що мав вкльовати його живого. Та ще щоб більше було мук Прометесві, то все, що орел за-дня було викльовав, уночі виростало, і на другий день знов починалися муки

¹⁾ Бо ж хіба може бути на дні моря поле?

²⁾ церковне слово, по нашому — не погавбить, не опоганить; і не гав-
бить слави Бога — що стоїть на сторожі праці й волі.

³⁾ гл. «Гус», стор 139, ном. 6.

⁴⁾ Вона не загинула, а тільки її обновили, і вона з похмілля спить.

⁵⁾ пор. «Гус», стор. 136, прим. 5; Бог лемиється, борючись із неправдою.

⁶⁾ церковне слово — язик, по нашому стільки, що: народ.

⁷⁾ То так на себе себе казали, та писали про себе царі по всіх краях, і все ще й великою буквою.

⁸⁾ наскочили, натрапили, шукаючи, не вийшли брані, хоч голодний чурек, гл. далі і голий (сакля).

Тай цькуємо...

Дягло кісьтми
Людей муштрованих¹⁾ чимало.
А сліз? а крови? Утопить
Всіх імператорів би стало
— З дітьми й внучатами, втопить
В слезах удівних... А дівочих,
Пролитих нишком серед ночі?
А матерніх гарячих слез,
А батьківських, старих, кривавих?
Не ріки, — море розлилось,
Огненне море!...

Слава, слава
Хортам, і гончим, і псарям²⁾,
І нашим батюшкам-царям!
Слава!

І вам слава, сині гори³⁾,
Кригою окуті;
І вам, лицарі великі,
Богом незабуті!
Борітеся — поборете:
Вам Бог помагас;
За вас сила, за вас воля
І правда свята!

«Чурек і сакля⁴⁾ — все твоє,
Воно не прошене й не дане,
Ніхто й не візьме за своє,

Не поведе тебе в кайдани.
У нас... На те письменні ми,
Читаєм Божі глаголи, —
І од глибокої тюрми
Та до високого престола
Усі ми в золоті — і голі⁵⁾.
До нас в науку! Ми навчим,
По-чому хліб і сіль по-чім⁶⁾...

Ми не погани, —
Ми настоящі християни:
Храмів, ікони
Усе добро — сам Бог у нас!

1) Кажуть, що в боях за Кавказ Росія стратила за пів мільона війська.

2) Звичайно, що на війну та ще з вільним народом ніхто не йде з доброї волі, а кожного гонять, як отару собак на вловні: хорти — прості поякви, гончі — старші (те саме, що загонщики, бо гончий теж собака), псарі — старшина, і все то на розказ батюшки-царя крови стільки пролито; за це їм усім слава, але неправдива, а з насміхом (по вченому: іронія, пор. інв. вірні «Якось то йду я уночі», стор. 423).

3) А Кавказцям справжня слава, бо борються за волю і правду.

4) Це черкеські назви: чурек — вівсяний хліб, сакля — хача; більші нічого не мають Черкеси, тільки й їхнього, правда, все те, ні в кого не випрошене, ніхто їм не подарував, та воно таке, що ніхто б його не взяв, як би йому дарували, і за те Москалі Кавказців не воюють, ні! А далі йдуть у дуже глумливому тоні причини, чому Москва хоче приборати Черкесів у руки, так, що наче їм тільки може бути користь із того, як вони піддадуться!

5) Ми письменні, — а волі ніхто немає, а ви неписьменні, — а воля в вас є: глагол (черков.) — слово.

6) як жити.

Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана? Й чом ми вам —
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Й чом ви нам
Платить за сонце не повинні!

Тай тільки ж то¹⁾!

Ми ма́лим ситі!

— А за те,

Як би ви з нами подружились,
Багато б дечого навчилися.
У нас же й світа! . . . Як на те —
Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А людо? Що й лічить!
Од Молдавінина до Фіна²⁾ —
На всіх язиках все мовчить . . .
Бо благоденствує³⁾! . . .

У нас

Святу біблію читає
Святий чернець, і навчає,
Що царь якийсь-то свині пас⁴⁾
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Доґматами⁵⁾ не просвіщенні!
У нас навчіться! В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,

Хоть і рідню всю забори!
У нас — чого то ми не вмієм?
І зорі лічимо, гречку сієм,
Французів ласм⁶⁾, продаєм
Або у карти програєм
Людей, — не Негрів⁷⁾, а таких,
Таки хрещених, та — простіх.
Ми не Гішлани! Крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті Жиди: ми по закону! . . .»

По закону апостола

Ви любите брата?
Сувєслови, лицеміри⁸⁾,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите до закону:
Дочці на кожущок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки,
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж Ти розпинався,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини⁹⁾? Чи, може,
Щоб ми з Тебе посміялись?

1) більш нічого ми від вас не хочемо.

2) від Бесарабії до Фінляндії, від Чорного до Білого Моря

3) так усім добре діється (насмій), добре (благо) дні всі проводять!

4) Це царь Давид, що від воєнка Гурія забрав жінку Вирсавію. З Давидом Шевченко не церемонився, що подію описав у поемі «Царі», стор. 270, I, та ще говорить про вчинки цього царя там же в уступі II. і III., стор. 272, 273.

5) правдами церкви — та ті правди в Росії ось як виглядають: „Дери та дай . . .”

6) Це все науки: зорі лічимо — астрономія, гречку сієм — хліборобство, Французів ласм — політика (таї так іще в тому часі не могли забути Французам походу Наполеона на Москву в 1812. р.).

7) Тута згадка про американське невольництво, коли Еспанці (Гішлани) для своїх робіт вилловлювали в Африці, а то перекупали Муринів (Негрів) — у порівнянні з кріпацтвом у Росії.

8) Це церковні слова, по нашому: пустєслови, облудники — і далі поет виказує, яка нахабна облуда в усіх схвалюваних благах Росії.

9) правди (церк.)

Воно ж так і сталось¹⁾!
 Храми, каплиці і ікони,
 І ставничі і мірри²⁾ дим,
 І перед образом Твоїм
 Неутомимі³⁾ поклони
 За кражу, за війну, за кров, —
 Щоб братню кров пролити,
 просим,
 А потім в дар Тобі приносим
 З поже́ру вкрадений покров⁴⁾...
 Просвітілись! . . . Та ще хочем
 Других просвітити⁵⁾,

Сонце правди показати
 Сліпим, бачиш, дітям.
 Все покажем, — тільки дайте
 Себе в руки взяти:
 Як і тюрми мурувати,
 Кайдани кувати,
 Як їх носіть, і як плести
 Кнуті узловати, —
 Всьому навчим, тільки дайте
 Взяти свої гори, —
 Останні, бо взяли вже
 І поле, і море!

* * *

І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове любий! Не за Україну.
 А за її ката довелось пролить
 Кров добру, — не чорну; довелось запить
 З московської чаші московську отруту.
 О, друже, мій добрий, друже незабутий!
 Живою душою в Україні вітай;
 Літай з козаками понад берегами,
 Розриті могили в степу назирай,
 Заплач з козаками дрібними сльозами,
 І мене з неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
 Моє люте горе,
 Сіятиму: нехай ростуть
 Та з вітром говорять . . .
 Вітер тихий з України
 Понесе з росую

Тії думи аж до тебе;
 Братньою сльозою
 Ти їх, друже, привітаєш, —
 Тихо прочитаєш,
 І могили, степи, гори,
 І мене згадаєш.

18. XI. 1845.
 Переяслав.

¹⁾ Воно, справді, виходить насміх над Христом, що голосив правду. Бо ж це хиба не насміх? Ставлять церкви, славлять Христа й моляться, щоб можна красти, кров на війні проливати, а після війни, дякуючи Христові за перемогу (за пролиту кров), за загарбані в війні гроші, справляють до церкви якийсь покривець на вівтарь — у дарунок Христові!

²⁾ Мірра — грецьке слово (з єврейськ.: мар = гіркий) — це запашна смола, що її вивозять із Арабії; нею кадять по церквах, і тут означає мірра = кадило.

³⁾ без утоми, безнастанні.

⁴⁾ Московське слово «покров» — це те полотно, що ним застеляють вівтарі, декуди в нас кажуть: покривець.

⁵⁾ А тут далі йде відповідь на те, чого Черкеси (темні, непросвічені) можуть навчитися від Москалів із того, чого вони ще не вміють: кувати кайдани, та як їх носити, та плести кнуті (батоги з залізною кулькою на кінці); узловати — штурдерні.

ДО МЕРТВИХ І ЖИВИХ І ПЕНАРОЖДЕНИХ Земляків моїх в Україні й не Україні сущих, моє дружнєє ПОСЛАНІЄ.

«Посланиє» — поема наскрізь політична, ще й до того повчальна. Вона звернена виключно до українських панів, до тих «своих Ляхів», як їх охрестив Шевченко в «Холодному Ярі» (стор. 195), вірші, що думками доповняє «Посланиє».

Головна думка «Послания» міститься у словах св. Письма, які Шевченко поклав на початку поеми, тільки треба Бога замінити Україною, брата — мужиком, і ось що вийде: «Якщо ви, українські пани, кажете, що любите Україну, а невидите українського мужика-кріпака, то це брехня!»

Треба було надивитися вже на багацько лих, що їх коїли українські пани мужикам, треба було бачити власними очима ту велику національну руїну, в яку пани обернули Україну, щоб із грудей міг виратися такий крик, як ось у «Холодному Ярі», та стілько жалю, як у «Посланию». А Шевченко надивився, побачив усе своїми власними очима, побувавши на Україні в 1845. р. у різних українських панів — і так і повстало «Посланиє» й «Холодний Яр».

Українські пани на Лівобережжі — потомки козацької старшини, поділялись тоді, більш-менш усі, на два табори: на т. зв. мочемордів, що заливали горло горілкою, частенько, щоб забути ту всю неправду, що коло них, та на лібералів, вільнодумців, себто, що, зійшовшись було в себе на бенкеті, чи забаві, любили розводитися над колишнім гарним минулим України, та пускати пусті слова про волю, правду, та братерство. Пусті слова — бо ж вони побували за кордоном, вчилися по чужих школах (туди й дітей своїх слали), то й понабірналися їх там і виголодувати їх, але ж на Україні до життя їх не прикладали: жились перед неправдою (перед царським урядом) і тишли-утиєкали українських кріпаків, так наче б слова про братерство відносились тільки до заходу Європи, наче б український селянин був иньчий, ніж на чужині!

І ось у «Посланию» Шевченко по-батьківському виставляє нашим панам перед очі весь той фальш та радить-просить, доки час, схаменутися, а в «Холодному Ярі» вже грозить вибухом народнього гніву, новим вогнем народньої революції, як це було колись за Коліївщини!

Щоб не буди порожнім звуком його слова, поет виводить, що все, чого ніби то навчаються наші пани від чужинців — страх поверховне, що вони, як малі діти, повторюють за своїми вчителями те, що вони кажуть, через те й мудрість у них — не своя, позичена, а, власне, ніякої мудрости, ніякого знання в них немає. Вони чіпляються модних гасел, от хоч би слав'янофілієтва (прихильности до всіх Слав'ян), вчатьсь слав'янських мов, а свої не знають, бо ж той їх учитель-чужинець не сказав їм, хто вони такі, ану ж вони не Слав'яни, а Монголи! Чваняться своїм минулим, своєю історією, історією України — а не знають гаразд ні історії Гетьманщини, ні значіння Запорозжя, ні того, чому ми з Польщею боролися. Хваллять те, що не треба, перед світом своєю колишньою волею чваняться, а ось самі — посять кайдани, що їх передали їм батьки!

Через те, що пани під тою притичиною, що ніби то ведуть Україну за духом часу, сють такі думки, як скрізь ув Європі, а, власне, здирають її — рідний край опинився над берегом пропасти. Проти науки поет не то що нічого не каже, навпаки, радить учитися, але як слід, бо тільки справжня наука роз'яснить панам, хто вони, яких батьків сини, покаже славу дідів! Вчитись треба — і чужого, але не можна свого цуратись, бо відступникам від власного народу немає місця на цілій землі: свої цурються й чужі не приймають!

Зазивом до братерства, не на словах, але на ділі, зазивом обняти найменшого брата — кічниться цей великий, сказати б, акт обвинувачення сучасного Шевченкові панства!

Задля кращого розуміння поглядів Шевченка на українську історію треба ще піднести, що він у «Посланію» сильно відрізняє покоління дідів (їх слава жива, діла їх тліві, вони крали-збірали добро для України), батьків (лукаві, лили свою кров за Москву й Варшаву) й синів — це сучасне панство, до якого й написане «Посланіє». А що порушені в поемі питання мають значіння для нас усіх, то й такий вийшов заголовок у Шевченка. [Дехто думав, що в поемі Шевченко виводить програму Кирило-Методіївського товариства (істор. XV), бо там про Слав'ян балакається, та про те тут і сліду немає]

Всі інші пояснення, що їх даємо під поемою, роз'яснять зовсім цей на причуд гарний твір Шевченка.

**Аце хто реуєт, яко люблю
Богд, а брата свого нема-
видит, лож єсть.**

Якщо хто каже, що люблю, мовляв, Бога, а брата свого ненавидить, то це брехня.

Соборн. посланіє апостола Іоана, гл. IV, ст. 20.

I.

І світає, і смеркає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окайінний¹⁾,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних²⁾,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає:
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають, —
Людей³⁾ запрягають

В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Якві будуть жнива⁴⁾!

Схаменіться, недолюдки⁵⁾.
Діти юродиві⁶⁾!
Подивіться на рай тихії,
На свою Вкраїну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну⁷⁾!
Розкуйтеся⁸⁾, братайтесь⁹⁾!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте

¹⁾ проклятий.

²⁾ де багато людей, багатолюдних.

³⁾ людей звичайних — мужиків.

⁴⁾ Якві жнива будуть — це каже Шевченко: заговорить і Дніпро, і гори. стор. 189, пом. 11.

⁵⁾ Це пані України, гл. «Розрита могила», стор. 107.

⁶⁾ дурненькі, гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5: тут: перозумні, безглузді.

⁷⁾ З України — тепер велика руїна, та любіть у ній не тільки те, що гарне (пор. далі: гармонія, сила, історія, стор. 191), але любіть такою, як вона тепер.

⁸⁾ розкуйтеся з темноти, в якій живете (пор. «Іван Гус», стор. 136: «вільний розум окував кайданами ночі»).

⁹⁾ На Україні, і то як слід, а не на словах, як саме тоді мода казала (братерство братнє, гл. стор. 189, пом. 2).

Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі . . .
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

Нема на світі¹⁾ України,
Немає другого Дніпра;
А ви претєся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього²⁾ . . .
Найшли,
Несли, несли з чужого поля,
І в Україну принесли

Великих слів велику силу,
Тай більш нічого . . . Кричите,
Що Бог создав²⁾ вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як і хилились³⁾,
І знову шкуру деретє
З братів⁴⁾ незричих, гречкосіів,
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, у чужії,
Претєся знову⁵⁾.

Як би взять
І всю мізерію⁶⁾ з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді б зостався сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли⁷⁾!
Не плакали б діти, мати б не рицала⁸⁾,
Не чули б у Бога вашої хулі⁹⁾:
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі:
І люде б не знали, що ви за орлі¹⁰⁾,
І не покивали б на вас головою . . .

Схаменіться! Будьте люде,
Бо лихо вам буде:
Розкуються незабаром

Заковані люде;
Настане суд! Заговорить
І Дніпро, і гори¹¹⁾,

¹⁾ розуміється: другої України, другого такого тихого раю.

²⁾ Оце ті гасла, що лунали скрізь на заході Європи, вільнодумні гасла, що їх створила французька революція: добре добро, воля, братнє братерство (рівність); создав = створив.

³⁾ А хилання — це не правда!

⁴⁾ Голосите братерство — а з братів темних (незричій = темний) селян дерете шкуру.

⁵⁾ покидаючи свій рідний край!

⁶⁾ останки, бідолашні останки (мізерія — латинське слово, значить те саме, що: бідолашне, пор. укр. мізерний = незначний), що то їх діди придбали, немов вкрадучи (пор. у «Великому Гроху»: «Крав Богдан крам» — стор. 162, пом. 1).

⁷⁾ де ви виховувались, де такими вирости, як ви є, на чужині

⁸⁾ пор. «Розрита могила» такі самі слова, стор. 107.

⁹⁾ як то ви Бога ображаєте, зневажаєте, що нічого кажучи, а що чужого роблячи; хула (церк.) — зневага Бога.

¹⁰⁾ звичайно кажемо: що ви за пташки!

¹¹⁾ На тому суді стане свідком: Дніпро й гори, що над Дніпром — ціла Україна стане проти вас (що ви народ утискали).

І потече сто ріками
Кров у синє море
Дітей ваших¹⁾ . . . і не буде
Кому помагати:
Одцурасться брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І на віки прокленетесь²⁾
Своїми синами.
Умийтеся! Образ Божий

Багном не скверніте³⁾!
Не дуріте дітей ваших⁴⁾,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувати . . .
Бо невчене око⁵⁾
Загляне їм в саму душу
Глибоко, глибоко . . .
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура⁶⁾,
Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять⁷⁾.

11.

Як би ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя⁸⁾;
А то залізете на небо:
«І ми — не ми, і я — не я⁹⁾!
І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, а ні раю,
Немає й Бога, тільки я,
Та кущий Німець узловатий¹⁰⁾,
А більш нічого . . .»
— „Добре, брате!

Що ж ти таке?»

— «Я не знаю . . .
Нехай Німець скаже¹¹⁾!»

Отак то ви навчались
У чужому краю!
Німець скаже: „Ви Моголи“.
— «Моголи, Моголи,
Золотого Тамерлана¹²⁾
Унучата голі!»
Німець скаже: „Ви Слав'яни“.
— «Слав'яни, Слав'яни;

¹⁾ відпокутують за вас ваші діти (бо вас уже не буде).

²⁾ Ваші сини на віки вас проклянуть — увесь цей суд, змальований цього пророцькими словами, дуже нагадує Господень суд у Ісаї 34, в. 9.

³⁾ Образ знов із Біблії (пор. людина створена на образ і подобу Бога); умийтеся від неправди, не опоганюйте себе багном неправди.

⁴⁾ пор. «Холодний Яр»: «дурить дітей, і брата сліпого, дурить себе, чужих людей», стор. 196 — отже: дурите своїх дітей, що вони (пани) мають панувати

⁵⁾ мужицьке

⁶⁾ що ви панами поробилися, а були такі ж самі, як і ті мужики, яких ви в ярма впрягасте, пор. «Великий Лях»: І дворянства страшну силу у мундірах розплодила, стор. 166.

⁷⁾ вас — премудрих засудять немудрі — мужики.

⁸⁾ Виходить, що мудрости своєї в вас немає (вона поверховна, ви чіпляєтесь слів, у зміст не входячи), бо вчитесь, як не треба!

⁹⁾ Це різні філософічні думки різних німецьких філософів; вони глибокі й розумні, але ж наші пани, нахапавшись тільки слів, а не думок, плетуть ось таку нісенітницю, як подає Шевченко — а потім того ще й поклонюються на слова якогось поважного вченого (авторитет), н. пр., Фіхте (нім. філософ).

¹⁰⁾ Узловатий — це такий, що всякий вузол розв'яже, розумний (пор.: *таке мале, а таке вузловате*), штудерний, пор. «Кавказ», пом. 5.

¹¹⁾ Як угорі треба б розуміти дослівно Німці, так тут не конче — це загальом чужинець, що має велике слово, що його слухають чи в науці, чи так.

¹²⁾ Тамерлан — татарський хан, що давно колись завоював був дуже багачко країв у Азії й до Москви добрався; він був начальником т. зв. Золотої Орди (через те й золотий).

Славних прадідів великих
Правнуки погані!)»
І Коляра²⁾ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика³⁾, і Ганку⁴⁾,
І в слав'янофіли⁵⁾
Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а свої
Дасть-Біг!

— «Колісь будем

І по своїйому глаголать,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже.
Отоді ми заходимось!»

Добре заходились

По німецькому показу
Таї заговорили
Так, що й Німець не второпа.
Учитель великий,
А не то, щоб прості люде.
А гвалту! а крику⁶⁾:
«І гармонія⁷⁾, і сила,
Музика, та й годі!
А історія? — Поема⁸⁾
Вольного народу...
Що ті Римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!...
У нас Брути і Коклес
Славні, незабуті!»...
У нас воля виростала.
Дніпром умивалась,
У голови горі слала.
Степом укривалась⁹⁾!»

¹⁾ Та й при тому ще й переборщують, понижують себе, думаючи, що «Німцям» буде це під смак (брак усього самостійності в поглядах).

²⁾ Ян Коляр (1793—1852) чеський поет і вчений, родом зі Словакії, один із основників т. зв. слав'янофільства (гл. «Гус», стор. 133, пом. 2, 8), з того боку відомий був його вірш: «Донька Славна» (1824); про П. Шафаржіка гл. «Гус», стор. 132, пом. 4; Вячеслав Ганка (1791—1861) теж чеський поет і вчений, був основником «Чеської Матиці», товариства, що дбало про чеську культуру, і ніби то винайшов «Королевірську рукопись», збірник старочеських співів (їх перекладав на нашу мову Костомарів, М. Шашкевич, Метлинський), щоб показати світові (Німцям), що й Слав'яни (Чехи) мають давню поезію: він, звичайно, ці співи підробив, але ж у часах Шевченка всі вірили, що вони правдиві, й Чехи дуже всі були тим горді.

³⁾ гл. «Гус» — стор. 133, пом. 2, 8.

⁴⁾ А за те: скільки ви гвалтуєте, скільки кричите, що...

⁵⁾ Гармонія — в пісні, чи в музиці: як голоси еднаються, що приємно слухати; тут треба розуміти — похвали для української мови, що в ній і гармонія, і сила, і музика (що можна нею все сказати й, як говорити нею, то наче б хто співав); то пани перед Шевченком так українську мову вихвалювали, щоб йому приподобатись, а між собою балакали — по-московськи.

⁶⁾ Поема — грецьке слово, оповідання віршем: значить, пани кажуть, що наша історія така гарна, як би хто вірші склав, що як то ми, мовляв, волі боронили.

⁷⁾ Супроти наших славних людей (героїв) у нашій історії — Римляни бідні, бо вони так не бились за волю, як ми (вони — не Брути). Брут — Римлянин, став тим славний, що 509. р. перед Христом убив римського короля Тарквінія Гордого, й від того часу Рим зробився вільною республікою — без королів. Та ще був один Брут, що 44. р. перед Христом убив Цезара, який думав із римської республіки зробити царство (од його й пішла назва царь, царь) та самому царем стати. Гораций Коклес — теж славний Римлянин: про нього оповідали, що він один-одніський боронив моста від ворогів.

⁸⁾ Це знов поезія змальована як людина (вчоловічення — персоніфікація) — вона була велика, як подумати, що голова її сягала гір, тих, звідкіля Дніпро витікає, а вкривав її цілий наш Степ — геть аж понад Чорне Море.

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купях,
На козацьких волихих трунах,
Окрадених трунах³⁾! . . .

Подивіться (лише добре⁴⁾),
Прочитайте знову⁵⁾
Ту ю славу, та читайте
Од слова до слова:
Не мніайте а-ні титла⁶⁾,
Ніже тії коми⁷⁾
Все розберіть, та й смітайте
Тоді себе: що ми?
Чи діти? яких батьків!
Ким, за що закуті?
Та й побачите, що ось-що
Вані славні Брути:

Раби, підійвки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші панні
Ясновельможній гетьмани⁸⁾!
Чого ж ви чванитеся, — ви,
Сини серцевої України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили⁹⁾?!
Не чваніться: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й дії топили!

Можє чваніться, що братство⁷⁾
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезунтом⁸⁾
Галушци варило?
І правда ваша: наїдалися,
А вам тепер вадить⁹⁾,
І на Січі мудрий Німець¹⁰⁾
Картонельку садить;

³⁾ А це відповідь Шевченка на похвалу панні полішньої велі, що її пани славили: здобували цю волю своєю кров'ю козаків, та покрив її негідний степ, як пани кажуть — а козацькі трупи на ньому, з волі окрадени (що їм волю вкрадено).

⁴⁾ одже дивились зле, поверховно читали.

⁵⁾ ще раз: слово — історію України, яку ви славите, а власне історію Гетьманщини, бо ж про гетьманів далі йде річ, а пани ж потомки гетьманської старшини.

⁶⁾ Титла — значок, яким скорочується слова в церковних книгах, н. пр.: ББ, ММ, себто: Бог, Апостоли; грецьке слово кома, це по нашому — зашичка; докучи обоє значать: не мніайте й найменшої дрібнички.

⁷⁾ Не треба знов думати, що про всіх гетьманів була в Шевченка така думка, а то ж і нели 1845 р. зве він славними тих, що справді про Україну дібали, а підійвки Москви сам називав, н. пр.: Розумовський (пор. «Невольник», стор. 154, пом. 7), та ще згадка про дурного Самоїловича (стор. 314), дурного Скоропадського (стор. 280). Та ще був таким підійвком Брюховецький, а варшавське сміття — це Тетери, Ханенко. Із гетьманів високо ставив поет: Подуботка, Мазею, Дорошенка, дуже поважав і Б.Хмельницького, але мав до нього жалість за Черенслав (пор. «Розрита могила», «Чигирин», і т. д.). Давніше (1840—1841) Шевченко краще дивився загалом на всіх гетьманів.

⁸⁾ Це та сама думка, що в «Невольнику», що, мовляв, польська неволи, подерве ярмо, було легше від московського (стор. 154, пом. 9), бо під дідами треба розуміти тих наших предків, що від Польщі відбивались.

⁹⁾ Від Гетьманщини — історії, справжньої історії Гетьманщини пани не знають, чваняться тим, чим не треба б чванитись — переходить поет до Запорозжя, бо братство — це Запорозжя (пор. «Чернець»: У Києві, на Подолі, братерська наша воля, і т. д., стор. 248) й докоряє панам, до чого вони дожилися: що на славному Запорозжжі, що було пострахом для Турків — чужинці засіли (Німці).

¹⁰⁾ Синоп і Трапезунт — турецькі міста на північному березі Малої Азії — аж туди Запорозжці добіралися.

¹¹⁾ воли (Запорозжці) наїдалися, а вам це вишло на шкodu (бо що в и з цього мастр¹¹⁾).

¹²⁾ пор. «Великий Івон», стор. 166 пом. 3 (уже й Січ їх біснувата Німетою пороста).

А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я,
Та славите Запорожців,
А число кров'ю
Ота землі наносна,
Що картоплю родить?
Вам байдуже — аби добра
Була для городу?)!

А чванітьесь, що ми Польщу
Кольєр завалили! . . .
Правда ваша: Польща впала,
Та її вас роздавила?).
Так ось-як кров свою милу
Батьки за Москву і Варшаву,
І нам, сином, передали
Свої кайдани, свою славу?)!

III.

Доборолась Україна
До самого краю:
Гірше Ляха свої діти
Її розпинають:
Замість пива — праведною
Кров із ребер точуть, —
Просвітити, какуть, хочуть
Материнські очі
Современними огнями?).
Новести за віком?).
За Німцями недоріку,
Сліпую каліку?).
Добре! Ведіть, поважуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
Показуйте! За науку —
Не торгуйтеся! — буде
Материнська добра плата:
Розпадеться люда?)!

На очах ваших неслитих:
Побачите славу?),
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих! . . .

Учітеся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому навчайтеся, —
Свого не цурайтеся:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Чужі люди цураються,
В хату не пускають,
Свої діти?). як чужії,
І немає злому
На всій землі безкопешній
Веселого дому.

І ридаю, як згадаю
Ціла незабути!

¹⁾ От і Запорожцям не мають права пани чванитися, бо нічого не зробили, щоб те Запорожцям вдержати.

²⁾ І нема чого чванитися, що через Україну Польща впала — хоч це правда, пор. «Великий Лях», стор. 164, пом. 7: «И спалила Польщу з королєями» — бо з упадком Польщі й України прийшов кінець — від Москвою.

³⁾ Це ті батьки «не ділі!», що за Гетьманщини висловувались то Польщі, то Москві. Виходить, що та слава, якою чванітьєся пани — наші кайдани!

⁴⁾ тою наукою, що саме на часі, сучасною.

⁵⁾ за модою, або як какуть: за духом часу, за тим, чого вчать на Заході чужацки.

⁶⁾ Недоріка, т.т. «Великий Лях», стор. 164 пом. 4: Україна нічого як не знає дитина — недорікає, не бачить, який тепер час деліна каліка!

⁷⁾ польськ. слово *луда* = обман, а далі: плівка на очах, те ж що: пошуда.

⁸⁾ ту, про яку балакаєте — і вижде жива слава дідів (справжня — велика) і нівча вже слава лукавих батьків!

⁹⁾ розуміється: сунути матері — діти, а так — люди: доповнена думає: свої люди для перевертня як чужі, чужими являються.

Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину¹⁾ . . .

Отака-то наша слава,
Слава України! . . .
Отак і ви²⁾ прочитайте,
Щоб не сонним спились
Всі неправди³⁾, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали? . . .

Обніміте ж, брати мої⁴⁾,
Найменшого брата⁵⁾, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословить дітей своїх
Твердими руками⁶⁾,
І обмитих⁷⁾ поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамоти⁸⁾
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній⁹⁾,
Новий засяє . . .
Обніміться ж, браті мої,
Молю вас, благаю!

Г. XII. 1865.
В'юниша.

¹⁾ Діла дідів незабуті, тяжкі, себто: великі! Та краще б їх і не знати, бо що тепер із них лишилося?! (Поет віддав би половину свого життя, щоб їх не знати, адже не даром кажуть, що незнання — не щастя; а то знати, що діди довершили великих (тяжких) діл, і з них нічого не лишилося — то краще віддати половину свого життя!).

²⁾ як, н. пр., прочитав я, що знаю, яка ця наша слава

³⁾ Ви спите (сонним), і не бачите всіх неправд, вам вони тільки сняться. А щоб було зрозумітище, то так розставимо слова: щоб не спились (вам) сонним всі неправди (щоб ви побачили несонними очима всі неправди), а то ви на все маєте заплочені очі, пор. початок «Послання»: оглухли, не чують і т. д.

⁴⁾ розуміється — пани.

⁵⁾ селянина-кріпака.

⁶⁾ а не дурить, що вони на те тільки, щоб панувати; твердими руками — знаючи, що робите!

⁷⁾ з брехні, з неправди (пор. угорі: «Умийтеся», стор. 190)

⁸⁾ та, що сором приносила, ганебна.

⁹⁾ світло ясне, не таке, що над вечером, не таке, що гасне

ХОЛОДНИЙ ЯР.

Що таке «Холодний Яр», поет сам каже в самій поемі. Поема являється продовженням «Посланія» і, щоб як слід її розібрати, треба читати її з «Посланієм». Річ у тому, що одна і друга поема вийшла, певно, з розмов, які велися в українських панів тоді, як Шевченко гостив у них: за довгими обідами, за забавами. Та як у «Посланію» порушив поет тільки відносини панів до Гетьманщини, до Запорозжя, до Польщі й дав їм науку, що вони погано розбіраються в тих частинах нашої історії — то в «Холодному Ярі» торкнувся Гайдамаччини (гл. стор. 38, 39) — і вже не втерпів, як чув напади на гайдамаків, що вони ніби-то пляма в нашій історії, а кинув просто погрозу панам у вічі! Бо ж Шевченко — вважав гайдамаків людьми, що «розбили живе серце за свою країну».

У всякого своє лихо,
І в мене те лихо;
Хоть не своє, — позичене¹⁾.
А все-таки лихо.
На щоб, бася, те згадувать,
Що давно мпнуло,
Будіть Бог-знаєс колинише?
Добре, що заснуло! . . .

Хоть би й Яр той! Вже до його
І стежки малої
Не осталося, і здається,
Що ліхто й ногою
Не ступив там, — а згадасш,
То була й доріга
З монастиря Мотриного
До Яру страшного²⁾.
В Яру колісь гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопадц,

Ратища стругаши³⁾.
Х Яр колісь сходилися,
Мов із хреста зніті,
Батько з ешпом, і брат з братом,
Одностаїне стати
На ворога лукавого,
На лютого Ляха.

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріє темним гасм?
Чи то засадили⁴⁾
Нові кати, щоб до тебе
Люде не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панамі,
Людоїдами лихими,
Новими Ляхамі⁵⁾?
Не сховасте⁶⁾: над Яром
Залізник вітає,

1) позичене в людей, що терплять од панів, позичене від України, що її пани промінують на «отечество»

2) Усе це згадки про повстання з 1768, р.: про Мотрин монастир гл. «Гайдамаки» стор. 62, пом. 1.

3) ратище, самопад, гл. «Невольник», стор. 147, пом. 5, 6

4) доповнити: тебе (засадили) темним лісом

5) з новими панамі — українськими, ніби-то добрими, а власне — людоїдами

6) розуміється: стежки до Яру (думки про те, як ярмо скинути)

Та на Умань позирає,
 Гонту виглядає¹⁾.
 Не ховайте, не топчіте
 Святого закона²⁾
 І не кличте преподобним
 Лютого — Нерона³⁾!
 Не славтеся царевою
 Святою війною⁴⁾,
 Бо ви й самі не знаєте,
 Що царики коять,
 А кричите, що несете
 І душу і шкуру
 «За отечество»!
 Йй-Богу,
 Овеча натура⁵⁾!
 Дурний шию підставляє
 Й сам не знає, за що⁶⁾,
 Та ще й Гонту аневажає,
 Ледаче ледащо!
 «Гайдамаки — не воїны, —
 Разбойнікі, воры⁷⁾,
 Пятно⁸⁾ в нашої історії!»

Брешеш, людоморе⁹⁾:
 За святую правду, волю
 Розбійник не встане,
 Не розкує закований
 У ваші⁹⁾ кайдани
 Народ темний; не заріже
 Лукавого сина¹⁰⁾;
 Не розіб'є живе серце
 За свою Україну!
 Ви — розбійники неситі,
 Голодні ворони!
 По якому правдивому,
 Святому закону
 І землю, всім даною¹¹⁾,
 І сердешним людом
 Торгуєте?
 Стережіться ж,
 Бо лихо вам буде,
 Тяжке лихо. Дурить дітей¹²⁾
 І брата сліпого¹³⁾,
 Дурить себе, чужих людей,
 Та не дурить Бога¹⁴⁾!

¹⁾ Дух Залізняка й Гонти (гл. стор. 80, пом. 3) над Яром вітас, в народі він не згас.

²⁾ волі та правди

³⁾ московського царя Миколу I. — що справді був лютим Нероном своїми переслідуваннями людей, що до волі рвалися

⁴⁾ хоч би ось такою, як із Кавказцями, гл. стор. 182; що ніби-то їх задля навернення на християнство воюють

⁵⁾ У нас тепер кажуть: як барани — за «отечество», та за царів, не знаючи, що це за отечество (не їхнє ж, а чуже), і що «царики коять»!

⁶⁾ моск. вор = злодій

⁷⁾ Що ніби гайдамаки в нашій історії — пляма! Це цікаво, що земляк-пан виголошує ці слова по-московськи (воно, певне, так і було; це, певне, дослівно Шевченко наводить), а каже: «нашей (української) історії» — пор. місце з «Послання»: усі мови слав'янського люду знаєте, а своєї дасть-Біг, стор. 191.

⁸⁾ той, що люд морить, людоїд

⁹⁾ у панські

¹⁰⁾ Це може бути натяк на те, що Гонта своїх власних синів порізав, як пише Шевченко у своїх «Гайдамаках», за те, що від свого народа відбилися (були уніяти), гл. «Гонта в Умані», стор. 183, пом. 1.

¹¹⁾ Шевченко заступає тут погляд, що земля не може бути нічим власністю, вона власність — усіх і нічия, і торгувати нею не можна.

¹²⁾ Докінчення цієї думки гл. «Послання» стор. 190: «Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать.»

¹³⁾ селянина-кріпака

¹⁴⁾ який стоїть на сторожі правди, гл. «Кавказ» (коли ж правда прокинеться, коли одпочити ляжеш, Боже, утомлений, стор. 183) і інші поеми від 1843—1845 р.

Бо в день радости¹⁾ над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яра!

17. XII. 1845.
В'юнича.

¹⁾ Як усі радуватимуться, що правда прийшла на світ, — над вами розпадеться кара, месник на вас найдеться за кривди, пор. легше місце з «Послання» про суд, стор. 189, та «Псалми Давидові», стор. 202, пом. 3: новий вогонь — як колись у 1768. р. (повстання, революція).

ЗАПОВІТ.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широконолі
І Дніпро, і кручі²⁾
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий³⁾!

Як понесе⁴⁾ з України
У синє море

Кров ворожу, — отоді я
І лани, і гори —
Все покину і долину
До самого Бога
Молитися. А до того⁵⁾ —
І не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Водю окропіте!

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом!

25. XII. 1845.
Переяслав.

¹⁾ Його серце до людей не повернеться, не прихилиться, як волець, бо немає в нього до них більше віри.

²⁾ так, як на сповіді, щоб їх зрозуміли.

³⁾ недобрі діти; тільки добрих дітей (а поети з тих років оповідають про біду-горе) люди радо приймають.

⁴⁾ У нас у казках казують про Новий Рік, що це старий дідусь, який із торбою ходить та в торбі дару розносить. Від нового року 1846. (в торішній свитині, в латаній торбині) нічого кращого Шевченю для України не сподівався, крім царських указів, що ніби то добре життя приносять (таке, як у «Кавказі» стор. 185, пом. 3.).

⁵⁾ круті гори над Дніпром.

⁶⁾ Дніпро — пороги б'ють, ревуть.

⁷⁾ То так, як ми кажемо: несе мене світами, нема сказано, що, неособово — якась сила, а яка — не знати! Та ясно з останнього устна, що це тільки ми самі маємо це зробити!

⁸⁾ А до того часу, доки воріг на Україні — я Бога не знаю! Бо як, як узяти всі поеми з 1843—1845 — скрізь поет проводить думку, що Бог — сторож правди: коли ж Україна без волі, то це не правду робить Бог, отже він його знати не хоче доти, доки Бог не покаже тої правди.

ТРИ ЛІТА

По чотирнадцятьох літах розлуки з батьківщиною здійснюється віддавна наболіла мрія Шевченка, і весну 1843 року він, уже славнозвісний автор «Кобзаря» й «Гайдамаків», зустрічає «на нашій не своїй землі».

Річ ясна, що побачив він не зовсім ту саму «прекрасну й безталанну Україну», що ввижалася йому з далекої майстерні Брюлова. Це була дійсність без жадного серпанку не те, що «байронічного туману», а й без тієї неминучої розпливчастості та ідеалізації, що їх натурально спричинюють віддаль та чужина. Поет зустрівся віч-на-віч з своїм народом, зустрів була драматична, хоч зовсім не така катастрофальна, як цього б хотілось творцям і прихильникам теорії про «розчарування в національній романтиці» та про «класове прозріння» поета.

Завжди по-селянському тверезий, він зайвих ілюзій не мав ніколи, надто ж тепер, будиши людиною вільною, освіченою і свідомою історичної трагедії України.

I.

Шевченко ніколи не був ані «очарований», ані «сліпий».

Задивлений у сліпучий міт своєї України – без чого не був би поетом – він, одначе, ніколи не втрачав відчуття української дійсності. В умінні утримувати рівновагу між мітом та дійсністю крилася і таємниця його творчості, таємниця його романтизму (пор. т. I, стор. 347). От чому трагічного «зударення» міту з дійсністю в році 1843-му не сталося. Ще з Петербургу в лютому цього року писав він до Я. Кухаренка: «...на Україну я не надіюсь, там – чортма людей... Я в марті місяці їду за границю, а в Малоросію (sic!) не поїду, цур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую». Подібну оцінку української дійсності читаємо теж і в листі до того самого адресата з листопада р. 1844, цебто по першій повороті поета з України: «Був я уторік на Україні... скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота* з мос-

*Термін «німота» й «німець» – у Ш-ка не має сталого значення. В данім випадку «німота» – урядова адміністрація, російська бюрократія, серед якої немало було німців.

калями, – бодай вони переказилися» (див. т. X, ст. 33).

Щодо знання й відчуття тієї дійсності в цілому історичному її обсязі, то «мужик» Шевченко не мав собі рівних навіть серед найвищої інтелігенції тодішньої України. Це знання і це відчуття було в Шевченка, перш за все, чинне, динамічне. І в цьому істотна різниця між ним та хоч би таким, безперечно, незгіршим представником тої інтелігенції, як Е. Гребінка, автором зовсім не плиткої, але якої ж безнадійно-нерухомої історіософії:

*«...Нигде преград природа не дала
Нам от врагов...
О, если бы опоясать Украину
Широкими, глубокими морями
Или вокруг ея воздвигнуть горы, —
Тогда бы... а тепер...»*

(З поеми «Богдан»).

Такі «зідхання були властиві тоді не лише Гребінці чи Маркевичу, так «зідхати» міг іноді й Гоголь. «Миновалося ея (України) козакування на полях бранних; не полагаг уже козаку меча своего на весы судеб; закозакуе же (sic!) он на полях сладкаго песнопенія», в цій характеристичній тираді Опанаса Шпигоцького (в листі його до І. Срезневського десь біля р. 1834) відбився ввесь капітуляційний світогляд покоління.

Шевченко з його повнокривною, суцільною влачею не міг сприймати ні безнадійно-мертвих «полей сладкаго песнопенія», ні меланхолійно-замогильних Гребінчиних «если бы» та «тогда бы», яко все ж таки «благоденственной», в останніх її висновках, історіософії.

Він міг би той історичний і геополітичний фатум України проклясти враз з її «малоросійською дійсністю, міг би «відцуратися» тієї «Малоросії» зовсім, міг би виїхати закордон, щоб і там творити Україну-міт... Але погодитись з тою дійсністю, заспокоїти себе найбільш навіть «раціональною» ідеологією чи історіософією, хоча б вона найвлучніше ту дійсність виправдувала і обґрунтовувала, – він не міг. Не вмів.

Цілковитий свідомий страшний віддалі між «своєю» Україною і реальною «Малоросією», він з усім надхненням поета, з усім запалом своєї вогненної натури намагається заповнити ту історичну й соціальну порожнечу, що побачив на батьківщині. Він намагається оживити спаралізовані елементи нації, вдихнути історичне життя в завмерлий національний

організм. Завдання з «раціонального» погляду – абсурдальне. «Москалі зовуть мене ентузіястом, сиріч дурнем... Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба...» (т. X, ст. 24). Більш-менш так само, вже ніби заздалегідь предбачаючи прикрі для поета наслідки його намагань, думали і шляхтич-історик М. Маркевич («...а як чорт підтиче тебе гетьманувать та на старшин гукать з мазепинською булавою, тоді, Тарас, не плач: московськю ду-жою рукою... поб'ють ще й плакать не дадуть...»), і свояк поета Варфоломей («буває, що за правду принудять за дев'я-тими воротами гавкнути...«).

«Аби тільки бути поетом», «нехай і мужицьким», цебто в тодішній Україні – живим національно, і він зможе відшу-кати й показати дорогу «рабам незрящим, гречкосіям». Він зможе й мусить знайти історичний вихід із шляхетної мертво-ти та сліпої «гайдамацької» безвиходности з чорної дійсности, що в ній «Україна навіки, навіки заснула».

*«...Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами...
...Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть; може знайдуть
Козака старого».*

(«Гайдамаки»).

Отже, перше завдання поетове – зв'язати розірвані в «ма-лоросійській» дійсності добрі української історії. Цієї відпо-відальности своєї свідомий був не тільки сам поет. З неї здавали собі справу і побратям Куліш («нам, що взялись протирати очі землякам!..«), і такий земляк, як професор мос-ковського університету О. Бодяньський («напишемо дещо тому завзятому петербуржцю, як його дразнять – Кобзарю, чи проводитью усіх нас» – 9.VII. 1844).

Так соціально-кріпацька, сказати б, «класова» свідомість Шевченка, зумовлена його походженням, переісточується, в міру духового його зросту, в свідомість вищу й ширшу, в свідомість національну-державну. Ця свідомість врешті зна-ходить напрочуд просту і в тій простоті та всенародності своїй геніяльну формулу:

*«В своїй хаті – своя правда,
І сила, і воля».*

Найяскравіший період цього процесу, що його початки вже відчувалися раніше («Іван Підкова», «До Основ'яненка»), цілком виразно припадає в житті Шевченка саме на 1843-45 роки, цебто на той період його творчості, що з нього залишився зшиток, загаломований поетом «Три літа».

Ці три літа були, безперечно, zenітом поетичної творчості національного генія.

II.

Закінчена ідеологічна концепція циклю «Три літа» не з'явилася раптом, як несподіване «откровеніє». Її попередили роки шукань, самотніх мук і вагань, роки висвободження від може й нетривких, але натуральних у звільненого чужими людьми юнака – ілюзій.

Децо юнак той здоровим розумом своїм завжди твердо знав. «Переписав оце свою «Слепую» та й плачу над нею: який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом» (підкр. Шевченка: див. т. X, ст. 21). Децо тривожно відчував: «... це правда, що окрім Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш» (ibid.). І ще: «мене тут і земляки, і не-земляки зовуть дурнем... але що я маю робити? Хіба ж я винен, що я уродився не кацапом (підкр. Ш-ка) або не французом?» (ibid.). Але він ще немов би вагається в головному: «Що нам робить, отамане-брате: прать проти рожна чи закопатися заживо в землю».

Ще забагато було перечулености, зрештою природної у «сироти на чужині». Мінорний мотив цієї перечулености проходить мало не через увесь «Кобзар» 1840 року, залишаючи, напр., на «Катерині» яскраву печать романтичного сентименталізму.

Та й посланіє до Основ'яненка, помімо знаної інвективи («Смійся, лютий враже...»), закінчується меланхолічно-безнадійно. Праця в Академії, майстерня Брюлова, зрідка театр, ресторани чи літературний салон Гребінки, листування й самота – це коло його петербурзького життя.

Виїзд на батьківщину коло це розриває, розширює його, а зустріч з українською дійсністю розв'язує вагання і хутко кристалізує віддавна наболілі й уже готові до зформування

думки та ідеї.

У синтетичній поезії, що творить ліричний вступ (а подекуди й підсумок) до циклю «Трьох літ» і носить той самий заголовок, Шевченко з боєм стверджує:

*»Невеликій три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха нарobili
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусєю
В московській дорозі«.*

Згадує далі про інші теми своїх ранніх творів і, ніби перевертаючи нову сторінку свого життя й творчості, стверджує:

<i>»І я прозрівати Став потрохи... Кругом мене, де не гляну, Не люди, а змії, І засохли мої сльози,</i>	<i>Сльози молодії. І тепер я розвитає Серце ядом гою, І не плачу й не співаю, А вию совою«.</i>
---	---

Так Шевченко сам одзначив свій перехід од «кобзарської» молодости до суворой мужности, до гіркого досвіду зрілого віку. Характеристичне, що крізь гірку супокійність тих віршів та іронію кінцевих рядків («благоденствіє, указом новеньким повите») брентить ніби передчуття катастрофи 1847 р. Цілий же цикл «Три літа» зовсім не випадково замикається «Заповітом»*.

Образ «не люди, а змії», беручи під увагу Шевченкову термінологію («будьте люди» і людина, яка «образ Божий»), звичайно в першу чергу треба віднести до «земляків» отого Гнучкошиєнкова, увічненого в передмовах до «Гайдамаків» та другого, невиданого «Кобзаря», – «земляків», що їх Шевченко надто добре пізнав у Петербурзі. Але здається, що образ цей, в своєму часі, міг обіймати і не самих земляків. Згадати хоча б, як петербурзька критика зустріла «Кобзаря».

Занадто гордий і національно-живий був Шевченко, щоб дуже перейматися «однодушним глумом» і шовіністичним сичанням «ліберальної» російської преси. Але рецензії такого предтечі сучасних ідеологів ССРСР, як славнозвісний «западник» і «лівий» Белінський, що нюхом доброго критика і переконаного імперіяліста відразу оцінив шевченківську небезпеку для

*На те, що «Три літа» становлять «одну цілість, один цикл», зв-рнув спеціальну увагу акад. Ст. Смаль-Стоцький.

Росії, не могли не зробити на душу Шевченка певного вра-
жіння і не дати поетові цінної науки про «ліберальну Росію»*.
Ця наука підтвердила Шевченкові те, що він національною
інтуїцією давно відчував, і стала йому в пригоді при зформулу-
ванні його світогляду, що такий закінчений вираз знайшов
у циклі «Трьох літ».

Відношення поета до Росії, як державної конструкції та
москалів, як господарів її, визначалося вже назавжди, і жад-
них «ліберальних» чи «класових» ілюзій щодо «спільного
(з росіянами) фронту» боротьби з «царатом», Шевченко, якщо
й мав їх змолodu, по 1840 році вже не мав. «Царат» був лише
найяскравішим образом-символом Росії Імперії, особливо
Росії Миколи I, цієї «живої піраміди злочинів», що спи-
ралася на «шостистях тисяч органічних машин з багнетами»
(Герцен), країни, де «можна рухатися й дихати не інакше,
як тільки з царського дозволу або наказу» (Кюстін). Геніяль-
ний поет, прозираючи крізь миколаївський режим вічну
істоту кожної Росії (і тут наука Белінського дуже придалася!),
пророче ствердив, що його «дума-пісня»

*»Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народнім,
Грядущим тиранам«.*

Отож у «Сні» й «Кавказі», як ніхто перед ним і після нього,
розкриває поет механізм імперії і дає геніяльну аналізу психо-
логії російського імперіялізму: «нам тільки сакля очі коле:
чого вона стоїть у вас, не нами дана?».

Росію треба було «громадою», «однотайне й односердне»
валиги цілу, разом із символом («царем»), а не лише сам сим-
вол, як це тепер з великою витратою енергії, часу й паперу
стараються нав'язати Шевченкові советські дослідники. Звід-
сіля – прокльони в «Чигирині» й «Розритій могилі» Богданові
і реабілітація Мазепи. Тільки на тлі доби, коли і чужі, і свої
всіляко вихваляли Богдана за «возсоединеніє», а з Мазепи ро-
били «злодія», – можна оцінити тепер всю революційність
ідеологічного кроку поета, всю далекозорість його істо-
ріософічних поглядів.

* Дуже цікаво, що саме уступ про «Матрьошу, про Парашу, радость
нашу» (в «Гайдамаках») найбільш зачіпив Белінського. Шевченко-
ва стріла влучила добре, бо Белінський своєю рецензією на «Гайда-
маки» в «Отечественных Записках» 1842 р., ніби у відповідь, дав
зразок нічим незамаскованої ненависти й люто-тупого глузування
(В.Г. Белінський, Полн. собр. сочинений, СПб. 1904, т. VII, ст. 214).

Микола Костомаров

КНИГИ БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(текст взятий з книжки «Вивід прав України»
В-во «Пролог», Мюнхен 1964 стор. 96-114)

»КНИГИ БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ«

Вступ

– Сучасники Шевченка, чільні представники української патріотичної інтелігенції, Історик М. Костомаров, професор Київського Університету, і його однодумці М. Гуляк, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркевич та інші заснували в Києві 1846 р. тайне «Братство св. Кирила і Методія». М. Костомаров написав програму Братства: «Книги Битія Українського Народу».

– Метою Братства, – за словами М. Грушевського – було «визволення слов'янських народів, в тім числі й українського і утворення з них слов'янської федерації. Кожний слов'янський народ мав творити окрему демократичну республіку, а спільними справами мав завідувати спільний слов'янський собор». О. Я. Єфименко у своїй «Історії Українського Народу» подає, що в програмі Братства видвигнуто «скасування кріпацтва вкупі з знесенням взагалі усіх станових привілеїв: воля віри, воля думки, наукового виховання й друку... Щодо завдань практичних, то на першій плян висувалася освіта українського народу, видання корисних йому книжок, заснування за допомогою освічених поміщиків шкіл по селах.

– Але Братство – це перша політична організація в новій історії України – не змогла розвинути своєї діяльності. Вже весною 1847 р. царська поліція його викрила, членів заарештовано і покарано важкими карами та вивезено з України. Разом з ними заарештовано Т. Шевченка, який стояв у близьких стосунках до братства. За його політичні поеми, його покарано найтяжче з усіх, виславши як рядового солдата до військової частини в закаспійську пустиню з окремою царською заборону писати й малювати. Разом з тими карами «на Україні почалися переслідування української культури, заборонено видавати твори Шевченка та інших Кирило-Методіївців; заборонено вживати слів: «Україна», «Гетьманщина», «Січ» (А. Полонська-Василенко, Е.У. тІ, ч. 2, стор. 470).

– Богдан Кравців у книжці «Вивід Прав України» («Пролог» 1964, стор. 113) дає таку примітку до політичної програми

М. Костомарова: «Книги Битія Українського Народу» є оригінальним, одним із найяскравіших документів української політичної думки 19 століття... Виявлений 1917 р. після 70 літ від його постановня в жандармських архівах Петрограду, цей твір уперше був опублікований Павлом Зайцевим 1918 року в журналі «Наше Минуле». Пізніше цей текст був передрукований 1921 р. у виданій у Львові праці Михайла Возняка «Кирило-Методіївське Братство». Перша спроба наукової публікації «Книг Битія» була здійснена Українським Музеєм-Архівом при УВАН на еміграції в Авгсбургу в сторіччя з часу їх постановня 1947 р. в окремому виданні п.н. «Микола Костомаров. Книги Битія Українського Народу». З цього видання передруковано без змін текст «Книг Битія» у книжці «Вивід Прав України». У наведеній тут примітці Б. Кравціва не згадано про Паризьке видання «Книги Битія...», що вийшло в 1946 року під редакцією І. Борщака з його передмовою і примітками та поданням трьох десятків головних праць про Кирило-Методіївське Братство.

Микола Костомаров
(1817 - 1885)

КНИГИ БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Бог створив світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усею твар'ю чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловічий поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племені дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і вірували в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне племено вимислило собі богів, а в кожному племені народи повидумували собі богів, і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і на всім світі сталося горе, і біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода.

3. Так покарав людей справедливий Господь потопом, війнами, мором і найгірше неволею.

4. Бо єдин єсть Бог істиний і єдин він цар над родом чоловічим, а люди, як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і умножились на всім світі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

5. Нема другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже везді сий Духом святим своїм, і хоч люди поробили богів в постаті звіриній і чоловічій со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубийця диявол.

6. Немас другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів в постаті своїх братів — людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бу-

ти розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі — со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікубийця диявол.

7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панамі, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

8. Два народи на світі були дотепніші: Євреї і Греки.

9. Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Моїсея, і постановив їм Моїсей закон, що прийняв од Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони не гаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його Бог попустив у гріх, що він одняв у сосіда жінку: се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог попустив у саме кепство — ідолопоклонство, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати то одуріє.

11. Бо хто скаже сам на себе: «Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять коритися мені і за пана мене уважати, і робить те, що я здумаю» — той согрішає первородним гріхом, которий погубив Адама, коли він, слухаючи диявола, захотів порівнятися з Богом і здурів, — той навіть подобиться самому дияволу, котрий хотів стать в рівню з Богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть Бог і єдин він Цар, Господь неба і землі.

13. Тим і Євреї, як поробили собі царів і забули єдиного Царя небесного, зараз одпали і од істинного Бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї.

15. А греки сказали: «Не хочемо царя, хочемо бути вільні і рівні».

16. І стали Греки просвіщенні над усі народи, і пішли

од них науки і скуства і умисли, що тепер маємо. А се сталося за тим, що не було у них царей.

17. Але Греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали Царя Небесного і вимишляли собі богів, і так царей у їх не було, а боги були, тим вони в половину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і знали б небесного Бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, як би у їх було багато царів.

18. І покарав їх Господь: бились вони між собою, і попали в неволю іспершу під Македонян, а друге до Римлян.

І так покарав Господь род чоловічеський: що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарік богом.

20. Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: от тепер уже наше царство; чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарік себе і царем і богом вкупі.

21. Але в той час змидувався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, царя і пана.

22. І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любити попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.

24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бути, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозрівати істину: і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

26. І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і претерпів Ісус Христос оплевання, заушення, бієння, крест і погребеніє за свободу роду чоловічого, тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя – кесаря, що сам себе нарик богом і пив кров людськую.

27. А Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним. І воскрес Христос в третій день, і став царем неба і землі.

28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідували істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою – чи були преж того панами, або невольниками, філософами, або невченими, усі стали свободними кров'ю Христовою. котру зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християни братством, усе у них було обшественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини були усім слугами, бо Господь так сказав : »Хто хоче першим бути повинен бути всім слугою«.

31. Тоді імператори римські і пани, і чиновні люди, і вся челядь її, і філософи піднялись на християнство і хотіли викорінити Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і іні тьмочисленні муки їм чинили.

32. А віра Христова не уменшалась, а чим гірше кесарі і пани лютували тим більше було віруючих.

33. Тоді імператор з панами змовились і сказали поміж собою: »Уже нам не викоренити християнства: піднімемось на хитрощі, приймемо її (віру Христову) самі, перевернемо ученіє Христово так, щоб нам добре було, та й обдурімо народ«.

34. І почали царі приймати християнство, і кажуть: »От, бачите, можна бути і християнином і царем вкупі«.

35. І пани приймали християнство, і казали: »От бачите, можна бути і християнином і паном вкупі«.

36. А того не уважали, що мало сього, що тільки назваться. Бо сказано: не всяк глаголяй мі Господи. Господи! внідеть в царство небесное. но творяй волю Отца Моего. іже єсть на небесіх.

37. І піддурили архиєреїв і попів, і філософів. а ті і кажуть: »Істинно так воно єсть ажеж і Христос сказав: воздадите кесарево кесареви, а Божіє Богові«, а Апостол говорить:

»Всякая власть од Бога«. Так уже Господь установив, щоб одні були панамі і багатими, а другі нищими і невольниками.

38. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: воздадіте кесарево кесареві, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево – платить податок, сповнять закон, то кесар прийнявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би єдин цар – Господь Ісус Христос.

39. І хоча Апостол сказав: »Всяка власть од Бога«, а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так Бог постановив і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягать закону і сонмищу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем, і так як урядник і правитель – перші, то вони повинні бути слугами, і недостоїть їм робить те, що задумається, а те, що постановлене, і недостоїть їм величатись та помпою очі одводити, а достоїть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо всім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробіться їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б: хто любить кого, той хоче, щоб тому було так же хороше, як йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переверчуют Христово слово, ті оддають одвіт в день судний. Вони скажуть судді: »Господи! Не в твоє ми ім'я пророчествовахом«, а суддя скаже їм: »Не вим вас«.

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Симово через жидів отвергнуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слав'янського.

44. І Греки прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями

і похотями, оставили при собі і імператорство, і панство, і лиху царськую, і неволю, і покарав їх Господь: чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до Турків.

45. Романське племено – Влохи, Французи, Гішпани – прийняло благодать, і стали народи увиходить у силу і у нову жизнь, і просвіщенність, і благословив їх Господь, бо лучче вони прийняли св. віру, ніж Греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей і панство і вимислили голову християнства – папу –, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, те буде гарно.

46. І племено німецьке – народи німецькі, прийняли благодать і стали увиходить у пуцу силу і жизнь нову і просвіщенність, і благословив його Господь, бо вони ще лучче прийняли віру ніж Греки і Романці, і з'явився у них Лютер, которий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіє Христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над Церквою християнською – папи, єсть бо єдин глава всім – Христос. Але і Німці не зовлеклися ветхого чоловіка, бо зоставили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископів орудувать Церквою Христовою королям і панам.

47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але й у других землях взяла верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них.

Бо то все рівно, що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе менш шанували Христа, ніж честь національну, але такого ідола їм зроблено, а Англичане кланялися золоту і мамоні, а другі народи также своїм ідолам, і посилали їх королі і папи на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино, – і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: «Іде же сокровище ваше». Серце християнина з Ісусом Христом, а серце ідолопоклонникове з своїм ідолем. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх боженят, а той бог називавася по французьки егоїзм, або інтерес.

49. І філософи почали кричати, що то кепство – віровати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі поклонялися егоїзмові, або інтересові.

50. А до всього того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтувались французи і сказали: »Не хочем, щоб були в нас королі та пани, а хочем, бути рівні, вільні«.

51. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, гді Дух Христов, а Дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркизи, та філософи.

52. І Французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почалися різати і дорізались до того, що пішли у гіршу неволю.

53. Бо на їх Господь хотів показать усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

54. І з тої пори племена романське і німецьке турбуються і королів і панство вернули, і про свободу кричать і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племено слав'янське, то найменший брат у сем'ї Яфетової.

56. Трапляється, що менший брат любить дужче отця. одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старіших виручає.

57. Племено слав'янське ще до прийняття віри не йміло ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слав'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітілись старіші брати Греки, Романці, Німці, тоді Господь і до менших братів Слав'ян послав двох братів Константина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слав'янську мову святоє письмо і одправовать службу Божю постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в Романців, ні в Німців, бо там по латинськи службу одправляли, так що Романці мало, а Німці овсі не второпали, що їм читано було.

59. І скоро Слав'яни приймали віру Христову там, як ні один народ не приймав.

60. Але було два лиха у Слав'ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє

61. І поприймали Слав'яни од Німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно. і самі землю орали, а то вже у їх стала пиха, і помпа, і гвардія і двор.

62. І панів у Слав'ян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

63. І покарав Господь Слав'янське племено гірше, ніж другії племена; бо сам Господь сказав: »Кому дано більше, з того більше і зищеться«. І попадали Слав'яни в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москаль до Татар.

64. І здавалось: от згине і племено слав'янське, бо ті Слав'яни, що жили около Лаби і Помор'я балтицького, ті пропали, так, що і сліду їх не осталося.

65. Але не до кінця прогнівився Господь на племено слав'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: камень, його же не берегоша зиждушії, той бисть во главу угла.

66. По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

67. Польща була з Поляків, і кричали Поляки: »У нас свобода і рівність!« Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жадного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з Москалів, і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіми москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський християнський.

69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоролюбивим.

70. А в Литві були Литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слав'янський до другого люду слав'янського, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостаси Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються всі народи слав'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном, чи невольник, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: »Татьби же і блуд ніже іменуються у них«.

74. І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдашний ходив Кафу руйновати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слав'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так широ не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителей: а коли пани та сзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владсть, щоб Українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, – тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі запи-

суючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се до того, щоб бачили люди, що в Україні істинная віра, і що там не було ідолів, тим там і ересі жадної не з'явилося.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, заказали зараз своїм крпакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забить народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати крпаків, **оддали** їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над першими християнами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям **собак грудьми годувати**.

79. І хотіли пани зробити із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утеряв навіть постать чоловічу.

80. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею побратерськи нерозділимо і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд слав'янський з слав'янським нерозділимо і незмісимо, **на образ іпостасі Божої нерозділимої і незмісимої**, як колись поєднуються усі народи слав'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слав'янський з другим народом слав'янським, а ті два – з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі, нерозділимо і незмісимо по об-

разу Тройці Божої, нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слав'янські.

87. Але сего не второпали ні Ляхи, ні Москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: »Не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польським панам на поталу«.

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербурському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудували собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одобравши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

94. І Слав'янщина хоч терпіла і терпить неволю, то не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слав'янським духом сотворено, а німецьким, або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець, тим і урядники його німці; оттого і пани хоч є в Росії, та вони швидко перевертуться або в німця, або в француза, а істий слов'я-

нин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав всю Слав'янщину на свободу і братство розійшовся по світу слав'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій, а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як прежде Україну.

98. І це їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не пам'ятає зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерти царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполитую, і слов'ян поєднати, по образу іпостасей божественних нерозділиво і незмінимо; а цього Україна ще до двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові.

102. І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слав'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затих.

І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждаущій, той бисть во главу угла».

Михайло Лозинський

**УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ
ПИТАННЯ В ТВОРАХ
МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

(В-во «Політична Бібліотека», 1915.)

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ТВОРАХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

(ортограф достосований до сучасних мовних норм. Решта залишено в оригінальній формі. – Редакція)

В нашій викладі поглядів Драгоманова про українське національне питання звернемося найперше до I. книжки «Громади», яку він видав як «Переднє Слово» до свого цілого видавництва, даючи в цім «переднім слові» загальний виклад своїх суспільно-політичних ідей в приложенню до України.

Червоною ниткою через цей виклад, – як і через всі політичні писання Драгоманова про українську справу, – тягнеться історично-національна свідомість, яка зв'язує минулість народу з сучасністю в основу для змагань до ліпшої будучности. Ця історично-національна свідомість належить до основних елементів у поглядах Драгоманова про українське національне питання.

Характеризуючи визвольні змагання українського народу під польською державою, Драгоманов пише:

»В часи найдужших повстань нашого мужицтва проти панства показувалися й найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе«*.

»В часи найбільшої сили козацтва українського, від Хмельниччини (1648) р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.), видно, як росло в наших людей знання про те, що вони осібна порода людей, не вважаючи на підданство

*Громада, українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. Переднє Слово. Женева 1878. стор. 10.

якій державі або й на саму віру, осібна від Поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького і др.), далі від Москвинів (універсали Виговського і др.), від тих і від других (листи Петрика й Січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними і стати всі вкупі і в спільці (лист Б. Хмельницького, Петрика, Січових товаришів). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки йдуть, все слабіючи.

Важливе діло: в ті ж часи, коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва всякої породи і становилася й йому в пригоді, або інакше кажучи: мала найбільше ваги інтернаціональної.«*

Схарактеризувавши з одної сторони українське літературне відродження, Кирило-Методіївське Товариство, хлопоманів, а з другої соціальні й інтелектуальні рухи серед українського селянства Драгоманів так означає сучасний йому стан української справи:

»Наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стояло в козацькі часи XVII-XVIII ст. До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних Українців, котрі не забули того, що вони Українці, й хочуть ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в XVIII ст. Чи вмітуть наші письменні люди вхопитися за край тої нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII-XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалася, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку – іноді більше бажання, ніж ясної думки – нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, – ось в чому тепер все діло для теперішних людей на нашій Україні. Ось де для них: чи жити чи помирати?!«**

*Там же, стор. 11-12.

**Там же, стор. 29-30. Думку, що задача українського національно-відродження «вхопити кінець нитки, що ввірвалася в нашій історії в XVIII ст.» розвинув Драгоманів в окремій статті п.н. «Пропавший час», призначений для одної з книжок «Громади». «Пропавшим часом» вважає він весь період історії українського народу під Росією й зазначає потребу самостійного розвитку України. Ця стаття не ввійшла в «Громаду» й появилася друком аж в 1909 р. Не маючи її під рукою, не можемо використати її в цій праці.

Означивши як ціль суспільно-політичних змагань українського народу: «жити по своїй волі на своїй землі», – Драгоманів пояснює цю ціль ось-як:

»Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напри. зробили це на наших очах Італійці?«

»Безперечно, Українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина других порід людських в Європі складала свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не є а своя держава, чи по волі чи по неволі зложена, була й доси ще є для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки і прямують і волею й неволею до якихсь інших. Тепер вже показалося, що і в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі й багаті й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б Українці перш усього вибилися з-під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, від якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність Італійці за поміччю Франції, – для нас річ не можлива. Швидше можливе діло для нас стати усім в одній державі; це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, відірвала решту її від другої держави. Звісно, це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в такому случаю наші справи не поліпшали б багато, хіба б, що наші австро-угорські браття зовсім би запевнилися об сім та пристали б до спільної праці проти всякої неволі, від котрої ми терпимо. Далеко можливіше для Українців добиватися в тих державах, під котрими вона тепер, усякої громадської волі за поміччю других порід, котрі теж піддані тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потребує стільки всякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю й спілку. Не варто було б здобути тільки те й тоді, коли б довелося справді людям української породи добитися того через велике повстання і криваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напри. хоч би і в Італії, нас може

навчити примір і нашого повстання за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна самостоячої й чималої держави».*

Схарактеризувавши соціальну еволюцію (розпад на стани) на Україні після Хмельницького та зазначивши, що «в Україні Низовій згода й воля держалися довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво й господарство»**, – Драгоманів робить такий вивід:

«В цьому то товаристві, в рівності й спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі і для людей, маючих свої держави й не маючих їх. «Шабля козацька» інакше б послужила «матері нашій Україні» коли б вона, скасувавши «нестерпимую людську неволю», не ділила людей на стани й не попускала займанщини, а повернула б усю Україну в «вольности усього товариського люду Українського», в те, чим були річки й луки на Низовій Україні для «товаришів війська запорозького». От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу – як і ні в кого в ті часи, – до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добиватися ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика маса людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, – інакше вона перестала б бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах...

Не буде рівної волі й тоді, коли хто-небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи, обертаяться до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм

* Там же, стор. 36-39.

** Там же, стор. 39-41.

справами, віддаючи їм поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, щоби спілки людські, великі й малі, складалися з таких вільних людей, котрі по волі посходилися для спільної праці й помочі в вільні товариства, – це й є та ціль до котрої добиваються люди, і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей і товариств«*

Вказавши на те, що »це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні«, бо »наша Січ Запорозька була подібною ж вільною спілкою«**, та зазначивши, що »тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли напр. світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх доріг, якими він дійде до них«***, – Драгоманів вказує на тенденцію суспільного розвитку:

»Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків світ іде й йтиме, бо доти не може бути спокою між людьми, поки денебудь хтонебудь буде в якійнебудь неволі... До них добиваються й будуть добиватися люди й навмисне й ненавмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстання, і через усякі спілки між людьми. В Західній Європі й Америці є вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То партія соціально-громадська, соціалісти-громадівці...

Тепер ще нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитися тої зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечне впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з громадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки і чим їх зараз же замінити, – між тими, котрі належать до спілок громадських краєвих і всекраєвих (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на з'їздах своїх виборних. Напр., тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства і громади (повне

*Там же, стор. 39-41

**Там же, стор. 41

***Там же, стор. 42

безначальство, анархія, як каже Прудон і другі Романці, а зі Слов'ян напр. Бакунін), то другі налягають більше на спілку всієї породи або країни, на народню державу (Volksstaat), велику (напр., у Німців), чи меншу (напр., у Флямандців). Тільки ж корінні думки в європейських громадівців все таки однакові, а таке чи інакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробиться скорше силою потреб людських ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою пожиточних людям річей господарських чи то малими чи великими купами і спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні і протидержавні й переїнами в державних порядках або скасуванням тих порядків через повстання. Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків чи по малим чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду від трїня в машинах*».

Як бачимо, Драгоманів виступає тут як соціаліст анархічного напрямку, якого політичним ідеалом є анархія-безначальство: воля особи в вільній спілці громад, воля спілки громад в вільній федерації спілок цілого культурного світу, яка була би здійсненням інтернаціонального братства народів**.

*Там же, стор. 43-46.

**Характеризуючи Драгоманова як «соціаліста анархічного напрямку», ми поняттям «соціаліст» характеризуємо його суспільно-економічний ідеал («спільне господарство»), а ближчим означенням цього поняття: «соціаліст анархічного напрямку» його суспільно-політичний ідеал (безначальство). В шоденній політичній мові «соціалізм» і «анархізм» уважаються поняттями, які себе взаїмно виключають, та в історично-науковім розумінню – анархізм являється одним з головних напрямків соціалізму, який протиставиться другому головному напрямкові, соціально-демократичному, який в шоденній політичній мові називають звичайно соціалістичним. Рїжниця між соціально-демократичним і анархічним напрямком лежить в поглядах на політичний ідеал (цю рїжницю зазначив і Драгоманів, вказуючи на те, що одні соціалісти, як Прудон і Бакунін налягають більше на «повне безначальство» – анархію», – другі на народню державу – «Volksstaat»), як також в поглядах на тактику. Щодо цього соціально-демократія виставляє ряд домагань, обнятих т.зв. мінімальною програмою, себто таких, що можуть і повинні бути здійснені в рамках теперішнього капіталістичного ладу, перед переїною його на соціалістичний, шляхом конституційного законодавства при участі й під натиском соціально-демократичних послів. Натомість анархісти не виставляють мінімальної програми і відкидають участь в законодапній праці парламенту, вважаючи за єдиною вказану тактику

Погляди Драгоманова, висловлені в I. книжці «Громади», зформовані в програму в «Громаді» – «українські часописи», ч.1 за листопад-грудень 1880 р. В цій програмі, підписаний М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським, читаємо:

»В справах політичних ми бажаємо:

1. Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси);
2. неодмінної волі слова, печати й науки, зборів і товариств;
3. безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах;
4. повної самостоячести для вільної спілки (федерації) громади на всій Україні«.

Як бачимо, в цій програмі виставлений політичний ідеал самостійної України, бо «повна самостоячість для вільної спілки громад на всій Україні» означає самостійну Україну в рамках того анархічного ладу, який проголосили автори програми своїм суспільно-політичним ідеалом.

Виставивши цей ідеал, Драгоманів у дальших виводах в I. книжці «Громади» розглядає способи здійснення його на Україні. Ось його слова:

»Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він від тих безначальних громадських порядків й як теперішні порядки навіть не дають нашим людям роздумати докладно про своє життя, а не то, щоб стати до того, щоб переіменити їх. З цього вже ясно

безпосередних змагань до соціальної революції. Як побачимо далі, Драгоманів щодо тактики розходився з анархізмом.

В щоденній політичній мові також поняття «анархія» вважається не в своїм історично-науковому значенню («безначальство», себто змагання до знесення влади, отже до стану повної свободи в організації суспільности), тільки як змагання до дезорганізації, зруйнування всякого публичного порядку, хаосу, «війна всіх проти всіх». Так само під «анархізмом» розуміють в щоденній політичній мові «тероризм», коли тимчасом тероризм є тільки одним з способів політичної боротьби, якого протягом історії уживали різні політичні партії: двірські, військові, церковні так само як ті, які щоденній політичній мові називають «революційним».

Тут зазначимо, що Драгоманів, признаючи моральність окремих терористичних актів, як оружье супротивлення органам влади, народні бунти і т.п., на тлі даного політичного порядку, – відкидав тероризм як систему політичної боротьби.

Ці уваги вважали ми за потрібні, щоб характеристика Драгоманова як «соціаліста анархічного напрямку» не була хибно зрозуміла.

видно, що люди, котрі посвятилися на те, щоб послужити українським громадам, мусять, добиваючися до тої конечної цілі, користуватися всякими й малими змінами теперішніх порядків«*.

»Ми вважаємо, що нашим людям слід добиватися і тих змін котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити і в Росії ще раніше, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватися скасування царської й чиновницької самоволі, котра певне заміниться виборним урядом (установним царством, а далі цілком виборною гетьманщиною або республікою)«**.

»Звісно, ніодин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, – тобто цілковите безначальство й цілковите громадство, – не може вдовільнитися малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватися все більшого і більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужіший до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоби збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоби, скільки мова, вменшити силу державного начальства чи то царського чи гетьманського, чи то управи (адміністрації) чи самої виборної ради (парляменту) перед силою особи, громади, і щоби дати їм більше способу для того, щоби заложити живі початки порядків безначальних«***.

В дальшій викладі Драгоманів говорить про справу переміни старих порядків на нові взагалі. Його думки такі:

»Ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звать «соціальною революцією, може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, – це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилася в людях письменних за ті часи, коли люди, поставлені в державних урядах (царі й виборні, як напр. Якобінці в часи великого повстання французького в

*»Громада«, кн.І., стор. 47.

**Там же, стор. 49-50. – »Установним царством« називає Драгоманів конституційну монархію, »гетьманщиною« – республіку.

***Там же, стор. 50-51.

XVIII ст.), думали, що вони можуть державною силою з гори повернути життя і самі думки і звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що Бог творить в світі чудеса, а потім, коли й дібралася до того, що побачила порядок в зміні всього на світі, то все таки думали про скорі зміни, про перевороти на світі земному, – *les revolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстань – а ні одно з них не здоліло змінити до коріння порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія і біологія, показали, як йдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпускання, зріст). Нова наука природна мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, відучити від звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться відразу, і що державні чи протидержавні заходи й повстання – тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському житті, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життя, де далі, все більше вияснює, що державні порядки колись, тоді, як найголовніше діло державне була війна, були коренем і господарських змін, напр., забирання землі вояками, а тепер державні порядки найбільше – тільки покрівля порядків господарських і наслідок думок людських, і що значить їх ні заложити ні повалити в кінець не можна відразу. Сама думка про «безначальство» відкидає всяку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору: від особи до товариства й далі, і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і зменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами (те й друге видно напр. на повстаннях з за так: о ще доволі простого діла, як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські, вертаються безпремінно «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські, так чи сяк, та вдовольнялися, – а з тими потребами люди не ждуть довго. Таке й лучилося в 1848-1849 рр. у Франції, коли в пер-

ший раз в великому місці попробовано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки самі ще щирі громадівці не здоліли й здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинився й повстанський уряд »Паризької Громади« 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував осібною обладання ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижі людей, котрі би пристали на те, так і через те, що тоді б йому прийшлося самому поробити всі нові порядки в Парижі, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й здумати життя Парижу. Сила зросту нових порядків значить не стільки в повстаннях проти старших порядків, а особливо не в скасуванні державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всіх громадах якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих європейських, в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

Тепер ще є люди між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люди не будуть вірити в те, що зараз же все буде по їхньому, то й руки опустять. Тільки ж це такий же самий страх, як і той, що мов би то, коли люди перестануть в Бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім інакше: власне віра в те, що завтра все буде по нашому, коли не сповниться (а ми бачили це не раз за XIX ст.), доводить до того, що в людей, котрі вчора вірили й горячилися, завтра руки опускаються*.

Коли тут Драгоманів розглядає критично віру у всесильність »соціальної революції« в розумінню »одного великого повстання«, то в програмі, поміщеній в 1.числі »Громади« – »української часописи«, звертається знов увагу на недостачу самого мирного поступу для осягнення »безначальних порядків«. Там читаємо:

»Ми не можемо тут розказати подрібно про способи, котрим треба доходити, щоби сповнилися всі отці наші бажання. виступаючи з письменством, ми вже тим показуємо, що не відхиляємося від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тимчасом ми не маємо марних надій. Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом. На Україні, ще може менше ніж деінде, можна

*Там же. стор. 69-72

сподіватися, що начальства й панства по волі зреклися свого панування й через те простому народові на Україні не обійтися без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили і природи і струменти, потрібні для здобутку».

В одній з своїх статей в журналі «Вольное Слово», критикуючи становище анархічного органу «Le Revolté», в якому працювали між ін. Крапоткін і Алізе Реклі, Драгоманів так означає своє відношення до проблеми соціальної революції:

«Саме поняття *соціальної революції* не має змислу, коли розуміти слово *революція* в звичайному значенні горожанської війни... Революція як оружне повстання певної меншости (більшости нема чого повставати*) є поняття круга відносин політичних, державних, і там має повний змисл, бо певної меншости буває досить для повалення даного зверхного державного ладу й установаження іншого, хоч не все буває досить для укріплення його. Але що може зробити яканебудь меншість в такій справі, як заведення спільного використовування дібр, що вимагає добровільної згоди й високого морального розвитку великої більшости населення?! Тут і не дуже велика більшість не вистане... Для того, щоби люди могли міцно заступити старий порядок новим, особливо таким складником, як націоналізація чи навіть інтернаціоналізація власности, треба, щоби вони мали в умах готовий плян такої організації, який виробляється чи, ліпше сказати, виростає рядом досвідів у постійній, ріжносторонній боротьбі з відживаючим порядком і в таких самих пробах заведення нових порядків. Цей ріст і творить суспільну еволюцію, в якій воєнні акції, як вибухи клясової ненависти, бунти і революції очевидно неминучі, але творять тільки часть її і при тім зовсім не найосновнішу».

Те саме говорить він в своїй автобіографії:

«Будучи соціалістом по своїм ідеалам, я переконаний, що

*Увага, що «більшості нема чого поставати» невірна. Державна організація дає правительству таку силу, що воно навіть в найвільніших конституційних державах може довго держатися при власті проти волі величезної більшости горожан. Розуміється, що в вільних конституційних державах більшість має інші способи, крім революції, щоб поставити на своїм, але це не значить, що у всяких державних відносинах їй «нема чого поставати».

здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високім розвитку мас, через що й досягне більше при допомозі духової пропаганди ніж кривавих повстань. З огляду на те, що Україна – моя вітчизна – розділена на дві частини, австрійську і російську, та що в першій є певна політична свобода, якої нема в другій, то на мою думку діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути інша: в Австрії можна приступати до організації властиво соціалістичної партії з робітників і селян Українців в союзі з Поляками й Жидами, а в Росії треба перше добитися політичної свободи; натомість соціалістичні ідеї можуть бути покищо розширювані в Росії тільки науково-літературним способом. Дістати ж політичну свободу в Росії українська партія, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями й областями Росії шляхом федералізму».

Ми старалися словами самого Драгоманова показати, як він уявляв собі шлях до здійснення соціалізму.

Як бачимо, тут він розходився не тільки з анархічним, але і з соціально-демократичним напрямком західно-європейського соціалізму, а саме з тактичною виключністю обох напрямків, стоячи на становищі, яке після його смерті знайшло вислів у німецькій «ревізіонізмі», французькій «реформізмі» і т.п. напрямках соціалізму, – на становищі часових компромісів між ідейно близькими партіями для досягнення означених цілей*.

З тих самих причин ще більше розходився він з сучасними йому російськими революціонерами всіх соціалістичних напрямків, яких спільною ознакою була пропаганда соціальної революції в Росії. Натомість Драгоманів, вказуючи на приклад Західної Європи, доказував, що в Росії спільними зусил-

*Характеристику таких ідейних компромісів, яких взірць бачив Драгоманів передусім в англійській політичній життю, дає він в своїй статті п.н. «Неполітична політика»; ось його слова: «Ми думаємо, що непохибною відміною компромісу від крутіства й обману можна признати ось що: В компромісі чоловік не змінює і не таїть якості своїх думок, а тільки, стремлячися в певну хвилину до того, щоб його думки стали законом для громади, ставить в цю хвилину таку їх скількість, яка на той час може бути освоенна громадою, і приймає для того поміч і других людей, котрі в ція точці згоджуються з ним, хоч не згоджуються в інших, при чому ніхто не таїть від другої сторони своїх основних думок». – «Народ», ч.3 з 1. лютого 1891, стор. 45.

Ми вже знаємо, як означав Драгоманів ті політичні задачі: здобути для Росії, отже і для тої величезної більшості української нації, яка живе в російській державі, політичну свободу. Діяльність Драгоманова в цьому напрямі здобула йому – як ми бачили – почесне ім'я «творця першої російської конституційної теорії»; це ім'я здобув він цілим рядом політичних праць, яких завершенням являється проєкт конституції для російської держави, оголошений в публікації «Вольный Союз – Вільна Спілка»*.

Ця публікація, яка з одного боку є висловом політичних поглядів Драгоманова, з другого продуктом його зносин з різними національними і політичними групами російської держави, з якими його звела його політична діяльність, містить в собі «проєкт основ статута українського товариства Вольный Союз – Вільна Спілка» і «пояснюючу записку» до проєкту. Сам проєкт ділиться на три частини: I. про цілі товариства, II. про способи діяльності товариства, III. про внутрішню організацію товариства; про другу частину проєкту автор заявляє, що вона «не має претенсії на повноту», а третю частину зі зрозумілих причин (організація товариства залежна від місцевих відносин, а при тім мусить бути тайна) оставляє зовсім невиконаною. В першій частині – про цілі товариства – міститься проєкт конституції, якої товариство має добиватися для російської держави з огляду на інтереси українського народу в Росії.

В тогочаснім українськім громадянстві в Росії Драгоманів бачив елементи, які могли би згуртуватися в таке політичне товариство, а в різних політичних групах як російського громадянства так і інших народностей Росії елементи, які могли би разом з українцями злучитися до спільної боротьби за конституційну перебудову Росії на основі програми «Вільної Спілки». Звідси й характер проєкту конституції; він, на думку автора, мав бути по змозі реалістичний, мати шанси на здійснення.

Сам Драгоманів про це говорить: «Цей проєкт, для свого здійснення, вимагає організації досить широкої що до складу, енергійної і завзятої що до діяльності, а при тім на протязі досить значного часу. На основі примірів політичного життя інших держав Європи цей протяг треба означити на

*Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-соціальной программы. Свод и объяснения М. Драгоманова. Женева 1884.

літ 10-15, і то при відповідно прихильних умовах«*. »Все, що твориться на наших очах в останні роки в політичному житті Росії, показує ясно неможливість для цієї країни оставати при нинішнім політичним і соціальним порядку, а так само й те, що ця країна не вийде з цього порядку без енергійної діяльності самого населення для його зміни. Тому думаючим людям в Росії остається або зараз приступити до такої діяльності або терпіти на собі й на дітях своїх всі наслідки своєї пасивности. Не заходячи далеко, вже перед останньою балканською війною багато людей зрілого віку, маючих і впливових в певних кругах, мало свідомість конечности більшої часті реформ, які містяться в нашій проєкті, і багато навіть виставляло ту свідомість безпосередньо в пресі і на зборах – та тільки, закриваючися різними причинами, не приступили до організованої й енергійної діяльності для практичного здійснення своїх ідей. З того часу минуло вже сім літ, – половина часу, який можна назвати періодом діяльності політичного покоління і який приймаємо ми для діяльності нашого політичного товариства«**.

Перейдемо до самого проєкту конституції, яку здобути для російської держави мало бути ціллю товариства «Вільна Спілка». Цей проєкт міститься в III. точці першої частини статуту товариства.***

Найважливішою задачею «Вільної Спілки» в Росії в теперішній і найближчий час повинна бути праця для перебудови цієї держави на основах «політичної свободи».

»Під словами *політична свобода* треба розуміти: А) права чоловіка й горожанина, Б) самоуправу».

До «прав чоловіка й горожанина» належить між ін. «ненарушимість національности (мови) в приватному і публичному житті».

Самоуправу ділить автор на місцеву й державну.

Місцева самоуправа обнимає ряд територіяльних одиниць з низу в гору; відповідно до того проєкт знає самоуправу громадську (сільську й міську), волостну («волость» обнимає кілька сіл), повітову, краєву («областну»).

Що до краєвої самоуправи, автор пропонує поділити

*Вольный Союз, стор. 107

**Там же, стор. 108.

***Там же, стор. 8-16.

російську державу »відповідно цілості («совокупности») географічних, економічних і етнографічних умов» на 18 країв; крім того козацькі землі і середньоазійські землі творили би поки що окремі адміністративні території.

Територію російської України ділить автор на 4 краї: Поліський (східні частини Сідлецької й Люблинської губ., південні повіти Гроденської губ., повіти Пинський і Мозирський Минської губ. і Волинська губ., крім південно-східної частини, себто повітів Житомирського і Новоградсько-Волинського по р. Случ), Київський (південно-східна частина Волинської губ., губ. Київська, Чернігівська і Полтавська без південно-східної частини, себто повітів Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і східньої частини Кременчуцького), Одеський (губ. Подільська, Бесарабська, Херсонська, західня частина Катеринославської, себто по р. Дніпро, і губ. Таврійська крім пов. Мелітопольського і Бердянського), Харківський (повіти Мелітопольський і Бердянський Таврійської губ., південно-східні повіти Полтавської губ., Харківська губ. і південні, Слобідсько-українські повіти Курської і Воронізьської губ.).

В Одеський край увійшло би також ціле румунське населення Росії, що автор пояснює тим, що »повести просту границю між румунським і українським населенням не тільки в Херсонській губ., але і в самій Бесарабії зовсім неможливо, а виділяти Бесарабію (1.052.000 населення, з того 49% румунців, 31% українців) в окремий край і неекономічно з причини малої величини цього краю і невідгідно для національних інтересів херсонських румунів»*.

Характер нашої теми не дозволяє нам викладати подробиці проєкту що до організації російської держави від самоуправи громадської до державної. Зазначимо тільки в загальних рисах, що в селах органом самоуправи мав би бути збір («сход»), який вибирав би управу і старшину; в містах, волостях, повітах і краях – думи, які вибирали би управу; в кінці загально-державна репрезентація складалася би з двох палат: з Державної Думи, вибраної, як і думи нижчих самоуправних територіальних одиниць, загальним голосуванням, і з Союзної Думи, зложеної з делегатів краєвих дум, по приміру Швайцарської Ради Кантонів (*Conseil des Etats*), Сенату Злучених Держав Північної Америки і вищої палати Кромєрижського

*Там же, стор. 49.

проєкту австрійської конституції.

Про компетенцію органів місцевої самоуправи згадаємо, що сільські збори і міські, волостні, повітові думи завідували би між ін. «публічним початковим і (по мірі засобів) середнім шкільництвом», а крайовим думам прислужувало би право «нагляду за публічним шкільництвом в краю й завідування школами середними, удержуваними крайовим коштом, а також школами вищими й науковими інституціями (академіями і т.п.)»; ця компетенція – як побачимо далі – важна власне з огляду на національне питання.

Подавши основу конституційної перебудови Росії, Драгоманів в IV. точці першої частини статуту заявляє:

«З вище поданих основ політичної перебудови Росії треба вважати особливо важними: 1) права чоловіка й горожанина і 2) місцеву самоуправу; натомість управу цілою Росією при допомозі центрального парламенту без признання й забезпечення тих прав і місцевої самоуправи треба вважати так само мало оберігаючою свободу взагалі й інтереси України зокрема, як і теперішній устрій російської держави»*.

Ту саму думку – зазначування особливої ваги прав особи і самоуправу нищих територіяльних одиниць – зустрічали ми вже в I. книжці «Громади», коли Драгоманів говорив про способи «закладання живих початків безначальних порядків». Ту саму думку висловлює він і тут, говорячи про способи оберігання інтересів України.

На закінчення першої частини статуту автор заявляє:

«Після всього сказаного цілі українського товариства «Вільна Спілка» в теперішній час можуть бути коротко означені цими словами:

I. Цілі загально-горожанські:

а) Права чоловіка й горожанина – як необхідна умова особистої гідності й розвитку,

б) Самоуправа – як основа для змагання до соціальної справедливості.

II. Ціль окремішньо-національна:

Політична свобода – як засіб для повороту української нації в сім'ю культурних націй»**.

Тут зустрічаємо знов ту саму думку, яку ми бачили в I. книж-

*Там же, стор. 16.

**Там же, стор. 19.

ці «Громади» і яка є основною думкою в поглядах Драгоманова на історію України, – що з поневоленням України Московією урвалася нитка культурного життя України, що весь період приналежності України до російської держави, це «пропащий час» для України, та що вся суть українського національного питання лежить в тім, щоби наново нав'язати ту нитку, вернути в сім'ю культурних націй.

З другої частини статуту (про способи діяльності товариства) згадаємо тільки увагу про те, що «з відомостей, особливо бажаних для членів товариства, перше всього треба поручати знакомість з політичним, соціяльним і культурним життям західно-європейських народів, а також як найдокладніше ознайомлення з своїм рідним краєм»*, – як також увагу про потребу опиратися на українські історичні традиції: «Члени «Вільної Спілки» повинні відшукувати в різних місцевостях і клясах українського населення спомини про давню свободу й рівноправність, як прим. самоуправу повітів по т.зв. Литовському праву, міст по т.зв. Магденбурському праву, про світську й церковну самоуправу громад і волостей, про братства, про козацьку самоуправу (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про ріжностанові з'їзди за Гетьманщини, про Січ і вольності Запорозького Товариства і т.п., і т.п., – піддержувати ті спомини і підводити їх до теперішніх понять про свободу й рівність у просвічених народів»**.

В пояснюючій записці для нашої теми важні ті партії, що відносяться до українського національного питання. Сюди належить передусім пояснення потреби окремого українського політичного товариства, означення становища російської України супроти російської держави і представлення основ поділу російської держави на краї.

Політична діяльність Драгоманова на еміграції швидко довела його до конфлікту з усіма майже російськими революційними групами, з яких кожна, будучи в дійсності

*Там же, стор. 20. – В «пояснюючій записці» Драгоманів докладно говорить про те, яку користь для України принесе знакомість з життям Західної Європи з безпосередніх джерел. Він вказує, що відколи російське поневолення поставило стіну між Україною й Західною Європою, західно-європейська просвіта доходить на Україну тільки через «великоруські столиці», в яких та просвіта по перше обрізана цензурою, по друге закрашена закрускою інтересів велико-руського централізму. (Порівн. стор. 86-95).

**Там же, стор. 21.

національно-російською, уважала себе за всеросійську, за представницю інтересів цілої Росії, і відмовляла права іншим національностям, з виїмком хіба Поляків та Фінляндців, особливо ж Українцям організувати окремі політичні партії. З цим російським революційним централізмом, рідною дитиною російського державного централізму, вів Драгоманів постійну боротьбу, обороняючи право й виказуючи потребу організації політичних партій по національностям та вказуючи на те, що всеросійські політичні партії можуть повстати тільки як федерації однородних по суспільно-політичним ідеям національних партій.

Систематичний виклад своїх думок в цій справі дав Драгоманів у своїй капітальній праці «Историческая Польша и великорусская демократія» (Женева 1882), в якій розглянув польські й російські політичні рухи від початку ХІХ. ст., виказав, як вони перенявши перші ідеями польської державности, другі ідеями російського державного централізму, не хочуть бачити між Польщею й Росією України, якій не признають рівного права ні в своїх політичних програмах, ні в справі партійно-політичних організацій, і піддав те їх становище критиці, в якій виказав, що вони в цій справі прикривають вселюдськими ідеями тільки старі думки про панування Польщі чи Росії над українським народом.

Свою «пояснюючу записку» до статуту «Вільної Спільки» розпочинає Драгоманів знов з тої самої справи, тільки, розуміється, обмежується до загальних уваг.

«Всяка громадська діяльність – пише він – повинна числитися не тільки зі здоровими думками і змаганнями в громадянстві, але також з пересудами і заблудженнями. З цієї причини ця записка повинна початися від пояснення як назви політичного товариства, якого основи статута подані вище так і означення поля його діяльності. При нормальних умовах нема потреби пояснювати, що певна скількість осіб вибирає собі для праці певний нарід і заселену ним країну. Але український нарід поставила доля власне в ненормальне положення, головню наслідком двох обставин: а) утрати політичної незалежности (особливо завдяки поділові його країни при кінці ХVІІ. ст. між Польщею, Московією й Туреччиною й б) розділу, що наступив головню наслідком тої обставини між масою українського народу й більшістю вищих клас, які присвоїли собі признаки пануючих над українським народом національностей: великоруської, польської, німець-

кої (на Буковині) й малярської і через те втратили безпосереднє почуття свого зв'язку з народом, серед якого живуть, і свідомість інтересів того народу і його краю або навіть стали серед того народу і в тім краю представниками чужих, а іноді просто шкідливих інтересів. Таке ненормальне положення українського народу стало джерелом цілого круга невірних понять, непорозумінь і софізмів, яких піддержування дає стільки вигоди для різних політичних елементів, що стараються вдержати або досягнути таке чи інше панування над тим народом, що всяка розмова про працю в корись того народу мусить початися опрокиненням тих невірних ідей і з пояснень необхідности тієї праці та її спеціалізації.

Між найбільше розширеними софізмами щодо України не останнє місце займає думка буцім то спеціалізація діяльности в користь українського народу є змагання вузьке з огляду на те, що тепер інтереси всіх народів у цивілізованім світі знаходяться в тіснім зв'язку між собою, – або непрактичне з огляду на те, що основою політичної діяльности служить тепер держава, а не національність.

Справді, матеріальні й моральні зв'язки між народами не тільки Європи, але цілого світу, зростають так швидко, що всякий громадський діяч щораз більше мусить числитися з ходом справ не тільки своєї країни, але цілого світу. Та все таки реальні умови всякої громадської діяльности, особливо ж політичної, вимагають від нього вибору такого поля приложення його сил, яке своїм простором не перевищало би розміру тих сил і до якого сам він міг би найліпше приготувитися з огляду на свої особисті особливості. Після того все-світність даного руху є вже справою другої категорії, як результат спільности приложення певних сил на безпосередніх, більш обмежених полях діяльности, особливо, коли та спільність буде заздалегідь організована постійними зносинами представників діяльности на тих безпосередніх полях.

Не можна не бачити, що існування певних людських порід – національностей – означає окремим особам або бодай великій більшості їх природні поля для їх діяльности, як тому, що національні мови – найвиразніша й найважливіша з практичного погляду признака людських порід – представляють найприродніший зв'язок окремих осіб певних національних мас і найпередовіших громадських діячів з тими масами, так і тому, що – з малими виїмками – люди одної породи заняли на землі краї з менше більше однородними

умовами для господарства й існування взагалі. Ось чому й перші широкі правні спільноти – держави – постали – і то з найменшими насильствами – в краях однородних по національності і в багатьох випадках і досі майже не виходять з національних границь, так що в політичній термінології і досі слово *народ* (*populus, peuple, властиво race*) і *держава* (*status, état, властиво empire*) уживається в однаковому значенню й однаково заступається словом *natio, nation*. Поняття про всевітнє, вселюдське й досі висловлюється і скільки небудь реально представляється тільки в виді міжнародного, властиво міжнаціонального, *international*.

Звертаючися тепер до українського населення й його краю, ми поперше бачимо, що те населення носить всі признаки окремої національності. Факт цієї окремішности доказується не тільки безпосереднім почуттям як самого населення так і його чужинецьких дослідників, але й різносторонніми науковими дослідями. Заперечувати ту окремішність рішаються тепер тільки поверховні або навмисно тенденційні урядники та політики в урядових актах та газетних статтях, а не учені, автори монографій, спеціальсти-професори вищих шкіл чи члени академій. Рівночасно один погляд на карту покаже нам, що українська порода заняла означну. досить однородну географічну полосу: край чорнозему від Карпат до північного схилу Кавказу, край якого східну частину (від нижнього Дону до Каспія) Українці швидко заселяють на наших очах, поборюючи тут суперництво пануючої в Росії й навіть найближчої до цього краю по мерідиональному напрямку породи великоруської, яка сама звертається передусім у більше східні краї. Скільки небудь уважне досліджування географічних окремішностей цього краю й його положення супроти інших країв* неминуче відкриє всякому існування окремих задач його внутрішньої і зовнішньої політики, які можуть бути раціонально виповнені тільки при певній самоуправі того краю, можливі тільки тоді, коли його населення буде свідоме своєї єдності і своїх інтересів.

Коли до цього додати, що по признанню всіх дослідників українська порода, якої число вже тепер може бути означене на 20 мільйонів, зовсім не позбавлена фізичних

*Тут автор робить увагу: «Україна з Білоруссю – Край Чорноморського басену, як Польща і Литва – Балтійського, а Великоросія – Балтійсько-Каспійського і Північного».

і духових признаков вищої людськості і доказала в своїй минувшості здібність до культури, незважаючи на неприхильні обставини, – то тим більше треба признати, що український нарід може стати не тільки природним, але і вдячним полем для приложення сил тих осіб, що бажають служити людському розвиткові. Посвятитися праці в користь розвитку українського народу не тільки може зовсім вдоволити особи, які піднялися до розуміння вселюдських інтересів, бо вселюдське є ніщо інше, як сума найліпшого і для всіх вигідного в окремих націях, – але свободна й розвита українська нація буде очевидно не найостаннішим членом в людській сім'ї. Український рух, який в останнім десятилітті проявляється все з більшою силою, і в свої найнаївніші часи не мав в дійсності іншої цілі, як поворот української нації в сім'ю культурних європейських народів, в яку вона входила до кінця XVII віку, доки деспотична російська держава не провела важкої до переходу границі між величезною більшістю Українців і західною Європою і доки всевисушуюча державна централізація не паралізувала розвитку українських культурних центрів. Тепер свідомо діяльність в користь горожанської свободи й самоуправи населення України, а також з'єднання її просвічених клас з масами народу, pomoже очевидно українській нації скоротити те віддалення яке повстало в останніх століттях між її розвитком і розвитком народів Європи, які значно її випередили, – ціль, яка вже сама по собі не може не бути признана достойною змагань морально розвинених людей, особливо ж вигодуваних серед українського народу і завдяки його праці».*

Переходячи до означення становища російської України супроти російської держави, Драгоманів далі говорить:

»Все сказане зовсім не виключає для українського народу, отже і для осіб, що віддаються діяльності серед нього, значення умов державного життя й особливого життя російської держави, в якій знаходиться величезна більшість українського народу, ані не усуває необхідности особливо тісних зв'язків як цього народу з іншими народами Росії так і тісної згоди осіб, що віддаються праці в користь української нації, з особами, що працюють для інших націй цієї держави...

Звертаючися зокрема до українського населення російської держави, треба сказати, що на нашу думку скільки-небудь

*Там же. стор. 25-29.

реальне розуміння положення й інтересів цього населення повинно довести до переконання, що не тільки в теперішній час свобода і розвиток його тісно зв'язані зі свободою й розвитком інших народів Росії, але що і взагалі відділення українського населення від інших частин Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) це справа не тільки в кожному разі дуже трудна, коли не неможлива, але при певних умовах зовсім непотрібна для яких-небудь інтересів українського народу* .

Цей нарід терпить тепер в російській державі під політичним оглядом від непризнання його національності разом з усіма іншими недержавними народами Росії, а також взагалі від непризнання прав людських і громадських та недостаті самоуправи, від монархічного деспотизму і правительственої централізації, котрі й є політичним ворогом, спільним для всіх народів Росії, не виключаючи й того, якого національність є в державі пануюча. Цей ворог може бути побіджений тільки спільними зусиллями всіх народів, які й повинні для того організуватися як внутрі себе, так і між собою. «Вільна Спілка» власне має передусім зайнятися організацією серед українського народу сил, здатних до боротьби з тим ворогом, щоби опісля приступити разом з іншими подібними їй організаціями до нападу на того ворога і до перебудови російської держави на основах політичної свободи. Зосередження діяльності «Вільної Спілки» в перші часи на українській території зовсім не відвело би таким чином її діяльності від цілої Росії, тільки надало би тій діяльності найпрактичніший напрям. Навіть виключне посвячення просвічених людей, що живуть на Україні, діяльності в користь тамошнього народу не остало би без впливу й на всю Росію, бо характер, здібності і традиції українського народу дають основу надіятися на швидкий успіх визвольних ідей серед нього, коли тільки просвічені люди на Україні покинуть свій теперішній моральний і фізичний абсентеїзм і щиро привернуться до свого народу. В такому випадку розбуджені до визвольних змагань українські землі не остали би без впливу й на всю

*Тут автор робить увагу: «Крім інших резонів, як недостача різких границь між українською й велико-руською землею і змішання в багатьох місцевостях населення обох племен. – проти такого сепаратизму промовляє між ін. і та обставина, що при здійсненню його корінне українське населення було би позбавлене запасних земель для своєї колонізації в Донсько-Каспійській області і відділилося би від своїх земляків як у цій області так і в Кубанській.»

Росію. Та про якусь українську виключність тепер дивно й говорити. Горяче змагання добути для українського населення права чоловіка й горожанина та самоуправу, – при вище згаданій свідомості, трудності й зайвості політичного сепаратизму для українських областей Росії*, – дає власне запоруку, що люди, які посвятилися визволенню українського народу, будуть найгорячішими прихильниками перебудови цілої Росії на основах найбільше корисних для свободи й розвитку всіх її народів**.

Про основу цього поділу російської держави на краї Драгоманів пише:

»В ряді одиниць місцевої самоуправи існуюча в Росії адміністраційна й земська одиниця – губернія – опущена й заступлена новою – краєм. Цього зрештою не можна вважати нечуваною новиною, бо щось подібне представляють тепер округи шкільні й судові, генерал-губернаторства, а в минулості представляли губернії Петра Великого.

Теперішні губернії, викроєні для чисто адміністраційних цілей і по канцелярським міркуванням, часто зовсім припадковим, є одиницями зовсім невігідними для земських інтересів. Земська одиниця, середня між повітом і державою, повинна лучити в собі отці умови: 1) обнімати краї однородні по характеру землі й населення, 2) бути достаточо населеною, щоб мати засоби для заспокоєння потреб місцевих,

*На цім місці наведено аналогічну думку Драгоманова про польський сепаратизм:

»Як зовсім особисту думку ми позволимо собі завважити, що відділення польської землі від Росії власними зусиллями поляків не має правдоподібности успіху і ледве чи було би вигідне для польського племена при всіх теперішніх умовах політичного життя в Європі. Не говорячи вже про те, що для Привіслянського польського населення ледве чи було би вигідне під економічним, а й під моральним оглядом відділення від країв Дніпрового басену (а тільки про відділення »Привіслянського Краю« може бути скільки-небудь серйозна розмова), – але навіть і те відділення могло би наступити тільки при помочі Німеччини, яка очевидно поставила би польський край в залежне від себе відношення. Ось чому ми тепер подали би голос проти всякої практичної підмоги польського сепаратистичного руху українцями і поставили би за ціль змагань українських політичних діячів в зносінах з поляками – позискати їх для програми переміни Росії на вільну союзню державу« (»Вольный Союз«, стор. 42).

**Там же, стор. 29-32.

але не під силу повітам (прим. каналізація, меліорація, удержування вищих шкіл і т.п.) 3) досить великою, щоб її представництво стояло в певнім віддаленню від дрібніших повітових справ і рівночасно щоб воно могло мати значіння перед державою, цебто, щоби в першім випадку воно могло не обмежити, а в другім обороняти місцеву самоуправу. Ні одній з тих умов не відповідає теперішня губернія, і тому повинна бути утворена нова земська одиниця – край...

За основу цього поділу ми брали не якусь одну ознаку землі чи населення, тільки по змозі цілість окремішностей краю: природних, які спричиняють єдність економічних інтересів його населення, а також національних, які означають єдність його духових інтересів, при чім ми звертали головну увагу на окремішності першого роду. Властиво національні права оберігаються по думці нашого проекту признанням прав чоловіка і горожанина, яких часть вони творять. Силою цього признання всяка національна мова, – головна й маюча найбільше практичного значення ознака національності, – цебто мова скільки-небудь значної групи населення повинна користуватися ненарушимим правом уживання в школі, суді й інших публічних інституціях. Далі самоуправа громадська й повітова може достаточо оберігти ненарушимість національних мов у школі, особливо початковій, де це особливо потрібне для успіху справи*. Очеvidно, і край повинен служити береженню й розвиткові моральних інтересів національності, але коли ті інтереси достаточо бережені іншими умовами, тоді при рішенню питання про устрій країв можна – зовсім без страху за національні інтереси – звернути особливу увагу на інтереси іншого роду, прим. господарські. Ось чому в деяких випадках нашого проекту поділу Росії на краї допущена мішаність населення, в інших населення одної національності розділене на кілька країв, як це зроблено особливо що до многолюдних і займайючих великі простори національностей, як прим. Великоруси й Українці, які хочби творили навіть окремі держави, то все таки повинні би бути розділені на краї, щоб уникнути невигод централізації. Взагалі для пояснення й оправдання проекту поділу Росії на краї можна сказати, що він більше відповідає поділові Швейцарії, ніж тому, до якого змагають національні політики австрійської держави: в Швейцарії живе населення

*Звернемо увагу, що самоуправа країв, на скільки вони національно однородні, оберігала би ненарушимість національних мов у вищим шкільництві супроти есентауальних замахів держави.

трьох великих національностей: французької, німецької й італійської, і двох малолюдних відмін романського племені (т.зв. ретороманці в кантоні Гравбінден), і всі вони користуються кожна в своїй місцевості повними правами, але під політичним оглядом швейцарське населення групується не в національні області, а в кантони, з яких багато мають мішаний національний характер**.

Виробляючи проєкт статуту «Вільної Спілки», мав Драгоманів на увазі російську Україну. Про австрійську Україну в зв'язку зі змаганнями «Вільної Спілки» висловлює він в «пояснюючій записці» отці уваги:

«В теперішній час взаїмна роля України галицької і російської по відношенню до вище представлених цілей «Вільної Спілки» представляється нам так:

Здійснення певної частини названих цілей в російській Україні, заведення в Росії політичної свободи, яка поведе за собою міцну організацію інтелігенції для праці в користь свого народу, буде мати як найбільше рішучий вплив на ту боротьбу, яка ведеться тепер в австрійській Україні проти національно-соціального гніту над тамошнім народом. Незалежно від безпосередньої помочі, яка тоді без сумніву буде давана австрійським Українцям з Росії, вже одна моральна підмога визволеної й організованої російської більшості українського племені повинна мати рішучий вплив на під'йом духа в австро-угорській меншості того племені*. З другого ж боку навіть і тепер, при всіх невгодах положення українців в Австро-Угорщині, їх край, дякуючи певній політичній свободі, може мати корисний вплив на російську Україну. Всім відомо, що Галичина вже від 1863 р. служить місцем, де друкуються українські твори, переслідувані російською цензурою. Австрійська конституція дозволяє закладання політичних товариств, скликування зборів, і – тому в австрійській Україні можливе, прим., закладання робітничьких і селянських організацій, як по національностям, так і інтернаціональних, з народностей, які живуть і в російській Україні: з українців, жидів, поляків румунів. Закладання таких організацій є тепер в австрійській Україні пекучою konieczністю,

*Тут автор робить увагу: «Не неможлива річ, що вплив українських країв у Росії на весь російський державний союз заставить його і до воєнних виступів проти Австро-Угорщини, коли в ній Українці будуть оставати в таким не вигіднім положенню, як тепер».

**Там же, стор. 44-47.

якої здійснення з різних причин ледве чи може наступити тепер без помочі з російської України. Така поміч була би нагороджена впливом тих товариств також на російську Україну, як через природне проникання так і через примір і до-свід, який по заведенню політичної свободи в Росії, міг би бути просто заведенний на російську Україну. Ось чому певна, хочби покищо тільки посередня участь в справах австро-угорської України особливо важна для тих з членів «Вільної Спілки», що мають більш інтернаціональні змагання й держаться соціальних ідей, для яких тепер нема приложення в Росії. В кінці така участь корисна для російських українців взагалі, бо вона веде до установа зв'язків їх з західно-європейським політичним життям, без всякого сумніву більше складним і вищим по розвитку всіх своїх функцій яке тому може служити школою для всіх громадських діячів у Росії**.

З цих слів достаточо видно, як високо цинив Драгоманів значіння хоч дещо свобіднішої австрійської України для поневоленої російської України. З другого боку зрозуміла річ, що Драгоманів, на випадок швидкого здійснення своєї програми перебудови Росії, допускав, що російська Україна опиниться в багато корисніших умовах від австрійської та що тоді свобідна, зорганізована в автономічних краях, маюча вплив у російській державній федерації більшість українського народу старатиметься допомогти австрійській меншості своїх земляків.

При цій нагоді скажемо кілька слів про погляди Драгоманова на українське питання в Австрії і в Галичині.

Ми вже бачили, що він ставив взірць Швайцарії вище від змагань до перебудови Австрії на основі національно-територіяльної автономії. Поділяючи загально прийату тоді думку, що демократизація, зносячи політичну перевагу чужих вищих кляс над народніми масами поневолених народів, тим самим знесе національний гніт, думав він, що Австрія з поступом демократизації переміниться в велику Швайцарію, а Галичина в Швайцарію в мініятурі. Маючи ясний погляд на тогочасні польські партії, які супроти українського народу стояли на становищі історичної Польщі, і відносячися непримиро до того польського становища, він все таки вірив, демократизація й тут принесе зміну й уможливить польсько-українську згоду на швайцарський взірць.

**Там же, стор. 33-35.

Критикуючи в статті п.н. «Неполітична політика»^{*} т.зв. «нову еру» й виступаючи проти угоди з польською шляхтою, Драгоманів вказує як ціль українських політичних змагань в Галичині повалення політичного панування шляхти. «А тоді, – пише він, – і національна справа руська рішилася би сама собою, бо раз би впала шляхетська гегемонія, то впала би в Галичині і примусова польськість, котра не має другої підстави окрім у шляхетстві». Вияснюючи польське панування над українцями тогочасним політичним станом в Австрії він пише: «Інакше й бути не може, аж поки політичні порядки в Австрії не зміняться так, що русини стануть частиною демократичної більшості в галицькій сеймі і в австрійській Раді державній... От до такої переміни політичного стану річей в Австрії мусить іти природна політика русинів». Вважаючи з огляду на «новоєрську» політику народолюбів потрібним заложення нової, поступової, опозиційної української партії, висловлює він ось яку надію: «Ми певні, що нова народня руська партія знайде собі зразу прихильників серед поляків, котрі починають незадовольнятися дотеперішнім політичним станом в Галичині, а надто серед тих, котрі не зятяглися зовсім у теперішні політичні польські партії».

Будучність показала, що надії Драгоманова на корисність демократизації для українського народу були вірні, однак на вилічність польської демократії від ідеології історичної Польщі – зовсім марні.

* * *

На свою програму «Вільної Спілки» щодо української політики в Росії покликався Драгоманів також у своїх пізніших писаннях, в яких знаходимо цінні причинки до пояснення і зрозуміння того становища, яке заняв він у «Вільній Спілці».

Так про славу українського державного сепаратизму в Росії на австрофільській основі заговорив він в 1891 р. з приводу «нової ери» в згаданій уже статті п.н. «Неполітична

^{*}Львівський «Народ», ч. 24 з 15. грудня 1890, ч. 1 з 1. січня 1891, ч. 2 з 15. січня 1891 і ч. 3 з 1. лютого 1891.

політика», обговорюючи виступи українських послів-народовців у галицькій соймі.

»Дд. Романчук і Січинський – писав він – трохи закрученими в папір фразами говорять таку думку: Австрія мусть мати по своїому боці галицьких русинів для будучої війни з Росією, в котрій тоді й українці стануть на боці Австрії, поставивши навіть прапор західного католицизму проти православія тобто цареславія противного їх національному духу».

Схарактеризувавши так становище українських послів-народовців, Драгоманів, дає аналізу відносин на російській Україні, стараючися виказати, що те становище позбавлене всяких реальних основ. Отже виказує, що про якісь католицькі тенденції серед українського громадянства в Росії не може бути мови, що власне католицизм є там найменше симпатичною вірою*; що селянство інтересується передусім аграрною справою і жеде наділу землею; що для зросійщених елементів на Україні Австрія буде нелюбим німцем; що величезна більшість національно свідомої української інтелігенції думає не про военні комбінації, тільки про конституційну перестройку Росії; що Романчук і товариші можуть таким чином числити тільки на незначні гурти »сепаратистів-націоналістів«. Про останніх він пише:

»Вони здавна були на Україні одиницями, і тепер, коли судити по галицькій печаті, число їх може трошки збільшилося, але політична вартість їх навряд чи прибавилася з того часу, як я бачив особисто таких сепаратистів, котрих я згадував у моїх »Австро-руських споминах«. – »Не треба нам висуватися в гору, Бісмарк з нас усе зробить«, – говорили ті українські сепаратисти. І досі вони не змоглися на що інше, як на писання час від часу анонімних дописів у галицькій газеті, і то дописів, в котрих вони не вміють навіть теоритично розказати, чога власне їм хочеться, на що вони покладають надії. Хто знає сепаратизм ломбардо-венетянський, польський і т.д., той не стане навіть тратити часу на говорінку про українських сепаратистів як елемент політичний».

*Характеристичне для національних поглядів Драгоманова, що він робить докір російським українцям, що ті через нехіль до католицизму відносяться пасивно до переслідувань холмських українців-уніятів російським правительством

Драгоманів заявляє, що вказати на це вважає за свій обов'язок, щоб ані Австрія ані галицькі українці не мали в цім напрямі ніяких ілюзій і не дізнали розчарувань.

Переходячи далі до евентуальности війни між Австрією й Росією, він висловлює такий погляд:

»Але навіть при побіді Австрії над Росією власне галицькі русини не виграють нічого, навіть з національного боку. Сподіватися, щоб навіть велика коаліція європейська, – в котрій в усякім разі не буде Франції, а може й Англії, – могла відірвати від Росії всі українські землі по Дін і Кубань, може тільки божевільна або дитинська фантазія. Увесь »поділ Росії«, який можна припустити, може обійтися на тому, що від Росії відірвуть Царство Польське, Басарабію та яку блидочку землі на Волині й Поділлю. Так тоді власне національність русинів заплатить кошти цього поділу, бо в Басарабії подністрових українців віддадуть на румунізацію, а коли Царство Польське злучать з Галичиною і назвуть цілий край Королівством Польським, то поляки стануть там в такій більшості проти русинів, що русинам буде ще важче встоятися за себе, ніж тепер. Блідочка Волині й Поділля не змінить пропорції«.

Того самого 1891 року написав Драгоманів свої »Чудацькі думки про українську національну справу«*. Тут він також говорить і про сепаратизм і про програму перебудови Росії на основі автономії і федерації, – виступаючи проти виводів органів галицьких народовців, буцім то »обрусеніє« йде »з духа, вдачі, характеру, історії великоруського народу«, та протиставлячи такому поглядові підперту історичними виводами думку, що: »На скільки нам звісна історія й теперішній стан Європи, то ми можемо сказати, що не було й нема такої нації й національної держави, де б не було свого обрусенія«, або й не зосталось слідів його й доси, і що, значить, *системи подібні обрусенію суть ознакою не певної національности, а певного порядку громадського, котрий відповідає певному періодові зросту народів***.

В VI. розділі своєї праці, обговорюючи проблеми української політики в Росії, він пише:

*Появилися в »Народі« й окремою відбиткою. Ми користуємося виданням партії українських соціалістів-революціонерів з 1915 р.

**Там же, стор. 34.

»Відповідно до того, звідки ми будемо виводити ту систему, «обрусенія», котра тепер давить нас, українців, як і другі невеликоруські нації, ми складаємо собі й думки про те, як нам бути з тим «обрусенієм».

Коли згодимось, що це «обрусеніє» вирікає з «духа, вдачі» і т.п. (дивись про цю синоніміку в «Правді») великоруського народу, тоді нам застається одне з двох: або рішуче йти до того, щоб відірватись від Великорусів у осібну державу, чи до другої держави, – або, коли на те нема сили ні охоти, то скласти руки й ждати своєї смерти.

Я не нав'язую свої думки нікому, і навіть радий був би, якби мої думки в цій справі були перекинені фактами, – але покищо я кажу отверто, що *ніде не бачу сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії*, а окрім того бачу багато інтересів спільних між українцями й Росією, напр., право колонізації країн між Доном і Уралом (Про це говорив я в брошурі «Вільна Спілка – Вольный Союз»).

Справа про «український сепаратизм» – справа делікатна. Але зовсім обійти її не можна, хоч би й з огляду на те, що тепер пишеться в певних галицьких виданнях. Я вже мусів говорити про це в статтях «Неполітична політика»...

Не бачучи ніде ні в якій силі громадській на Україні, окрім хіба частини польської шляхти і то дуже тепер наляканої урядом і мужиками, ніяких підстав для державного сепаратизму і бачучи, що він проявляється тільки слабенькими з наукового й письменського боку анонімними дописами в «Правду», я й відмовляю тепер по крайній мірі всякої серйозности українському сепаратизмові.

Не тільки в російській Україні нема «цілої партії» сепаративної чи австрофільської, а нема навіть і одного кружка людей з такими думками, котрий мав би яку небудь серйозну політичну вагу. Основую своє свідощтво між іншими і на тому, що український сепаратизм і австрофільство нічим себе не проявляє крім анонімних дописів у якій небудь «Правді». Звісно всяка протидержавна праця потребує часами таємности, аноніму, псевдоніму, – але ж щоб увесь який сепаратичний рух держався самою таємністю та проявлявся тільки фразами в анонімних дописах, того ми не бачили ні в однім серйознім національно-політичнім русі, напр. у італійців, мадярів, поляків і т.д. Що ж то воно за ідея, що не знайшла собі за 20-30 років ні одної людини, котра би без маски, сміливо проговорила її, котра б не віддала за ту ідею не то життя.

11
а навіть частини свого спокою, кар'єри і т.п.? Очевидно, що таку ідею треба просто вважати за практично неіснуючу, - *quantité négligeable*.

Не маючи під собою ніякого політично-соціального ґрунту, а в собі ніякої сміливості, українські сепаративні тенденції не доходять ні до якої навіть літературної ясності і держаться самими тільки чуттями та й то більше негативними ніж позитивними, котрі звичайно самі себе бояться...

Коли ж ми признаємо, як дійсно й є, що «обрусеніє» є ознака й наслідок не національного духу, а певної державно-адміністративної системи, тоді ми ставимось зразу на реальний ґрунт в боротьбі з тим обрусенієм: станемо боротися з тою системою і при тому боротися, безпремінно маючи союзників, між котрими будуть і самі Великороси, бо система шкодить і їм, душить і їх. Ми вже сказали, що система та - політично-адміністративна централізація, заострена чиновницько-царським самодержавієм. Система ця має ворогів в усій Росії і ті вороги природні наші союзники, з котрих впрочім ми мусимо зробити вибір відповідно плебейському стану нашої національності, пам'ятаючи, що напр., аристократичні противники російського уряду самі стануть на його бік проти нас, або кликатимуть його проти нас, як тільки виступлять одні проти других їх і наші класові інтереси (Так в 60-ті роки кликали російський уряд проти «української хлопоманії» польські пани, котрі в той же час самі сприяли польському сепаратизмові!).

Найприродніші наші союзники в Росії це всі недержавні народи, котрі, виключивши поляків, німців і румунців та по части грузинів і вірмен, є націями плебейськими. Реальні обставини життя цих народів такі, що й їм політика сепаратизму так же мало личить як і нам, і далекло ліпша політика федералізму. Найбільше мають шансів на сепаратизм поляки, бо сепаратизм жмінки балтицьких німців серед неприязних їм лотишів і естів байка! Та й то багато поляків бачить, що при всіх теперішніх обставинах Європи, котрі житимуть, аж поки соціальний рух не переробить її зовсім (а це певно, потребує не одного десятка років), - відрив Конгресівки від Росії (бо про Польщу 1733 р. й говорити нічого!) був би економічно руйною для тої Конгресівки. Ведімо ж у купі зі всіма недержавними народами Росії спільну й енергічну критику теперішньої політично-адміністративної централізації і деспотизму Росії і таку ж агітацію за систему противну - вільності й децентралізації.

На тій дорозі ми знайдемо підмогу й серед самих великоросів. Мені казали деякі дописувачі »Правди«: як ми можемо іти спільно з великоросами, коли між ними нема нікого, хто б признав наші національні права? – Щоб уже так не було нікого, це за багато сказано. А далі вся така постанова справи зовсім не політична... Коли ми признаємо, що ми втратили свої національні права через брак свідомости нашої національності і не можемо дійти до них через певну політично-адміністративну систему, то нам може бути інтересним тільки: 1) щоб національна свідомість росла серед наших власних земляків, 2) щоб великороси помагали нам, а не перешкождали ломати ту політично-адміністративну систему.

Перше є наша домова справа, про котру нам з великоросами нічого й говорити. Коли національна свідомість залежить найголовніше від науки й письменства, то ми мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе те й друге...

З Великоросами ми можемо говорити тільки про другий пункт: про боротьбу з деспотизмом та політично-адміністративною централізацією. Перший приступ до розмови може бути такий: хочуть вони зберегти »предварительную цензуру«, котра давить і їх письменство, чи ні? Звісно ж, що і преса великоруська і земства, навіть шляхта московська й дума города Москви говорили за свободою печати, а значить в суті і проти таких заборон, як ті, котрі давають українське письменство з 1863 і 1876 р. Нехай собі великороси як хочуть дивляться на наше письменство, але нехай тільки допоможуть собі й нам скасувати »предварительних цензорів«, то ми вже й виграємо чимало. Те ж саме й у других точках прав людини і товариства. Добудьмо в купі з великоросами »хоть куцую а все ж конституцію«, то нею покористується наша національність, чи хочуть того великороси, чи не хочуть.

Трудніше впорядкувати ті справи, для котрих мало одної вільности особи й приватних товариств, а де потрібна публично-громадська поміч і навіть примус: школи, суди, фінанси. справи ті входять прямо в державні і тут примір різних європейських конституційних держав показує, що навіть при конституції можуть бути нації привілейовані і скривджені майже до проскрипції. Безпремінно і в Росії прийдеться вести боротьбу проти державно-національного централізму, – але ж та боротьба зовсім не безнадійна. Найвідповідніше буде, коли боротьбу ту напр. ми українці, будемо вести на

См. примечание: Слово "федерализм" в 1848 г. "Граде Лиге"!

11

грунті не національному, а державно-адміністративному, тобто виставляти на перший плян потребу автономії місцевої і крайової, автономії громад, повітів, провінцій (губерній чи груп їх). Така програма буде мати за себе всіх розумних людей якої б національності хто не був, а там, коли яка громада чи країна, користуючися своїм правом, впорядкує собі школи з яким викладом національним, то це буде її діло; головне, щоб ніхто з гори не мав права їй перешкоджати. На такому порядку, а зовсім не на поділі держави по етнографічній карті держиться національна рівноправність у Швейцарії. В такому порядку й є справдішній, здоровий, всім пожиточний федералізм, котрий зовсім не те, що розмін централізмів і національних гегемоній на дрібнішу монету, як це бачимо в різних національників, а надто австрійських.

Зрештою нам нічого дуже носитися з самим словом *федералізм*, котре лякає людей, що привикли до звичайних централізованих держав європейських. Треба завважити, що тепер до слова цього навіть серед більше освічених і ліберальніших європейців менше прихильности, ніж було перед 1848 р.

Але хоч державному федералізмові після 1848 р. не так то пощастило в Європі, то за те адміністративна децентралізація дуже поступила наперед навіть по старим централізованим державам, як Прусія, де до старого досить ліберального закону про автономії міст додано незлий закон про провінційальну, а тепер і про сільську автономію, - або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів.

Взірцевою для держави не федеральної може бути тепер місцева і повітова автономія в Англії після нових законів (*local government*). Коли, як слід чекати, через кілька років ці англійські порядки доповняться краєвими радами (*council*) для Шотландії, Валії, Ірландії і особнім краєвим віділом парламенту для справ спеціально Англії, то получатись такі порядки, котрі даватимуть людності «Сполучених королівств» усі практично-пожиточні боки федералізму, хоч без цього слова.

Ті порядки англійські мусять стати на довгий час взірцем для всіх великих держав Європи, в тім числі й для Росії. Окрім теперішнього, вже дуже глупого й через те недовговічного деспотизму царського в Росії нема серйозних пере-

шкод для закладу, звісно, поступенного, подібних порядків. Що все розумніше в Росії тягнеться на дорогу тих порядків, це доказало земство за 25 років свого життя. Те земство мало свої хиби; тепер під нагнітом деспотизму зріст його мусить притихнути, але цілком знищити його не зважився і деспотизм; і все таки воно справдило свою живучість і з ним зв'язана на завжди справа вільности й адміністративного порядку в Росії.

З краєвих земств російських далеско не послідними показали себе наші українські, а надто чернигівське й херсонське, так що ми маємо резон дивитися на земства як на наші симпатичні національні порядки, з котрих мусить вийти ліпша доля нашої нації. Українські автономісти зроблять найрозумніше, коли рішучо зв'яжуть долю свою з долею земств на Україні і значить в усій Росії. В тій думці нема нічого нового, бо практично українолюбці, котрі щонебудь робили для освіти й добробуту нашого народу, де є на Україні земські уряди (тобто на лівім боці Дніпра й у Новоросії), завжди рахували на земство й получали від нього підмогу. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії.

Хто дав собі труд оглянути історію земських урядів у Росії за 25 років, той не може не вбачати однаковости напрямків ліпших земців на Україні й у Великорусії. Напрямки ті: демократизм і думка про децентралізацію, а також про натуральне групування повітів і губерній для практичних справ: економічних і просвітних, у країни, котрі відповідають натуральним поділам Росії географічно-етнографічним.

Можна сказати, що політично-адміністративні ідеали російських земств, великоруських як і українських, совпадають з програмою наших кирило-методіївських братчиків, звісно, без її занадто ідеального для теперішнього часу федерально-американства.

От у цьому ми бачимо ґрунт для практичної згоди нашої з Великорусами, хоч би останні не згоджувалися з усіма нашими думками про нашу національну осібність, про наше право на рівну з російською літературу й т.і. По мойому чудацькому розумі, так я би про такі речі ніколи й не говорив з Великорусами, як про речі, котрі дійсно до політики, та ще і спільної, не належать, а говорив би про права особи (свободу печати, товариств, судебні гарантії для особи й т.і.) та про самоуправу громад, країн, їх право порядкувати свої

справи, в тім числі й школи, давати свої гроші, на що хочуть, хоч на видання словника українського чи турецького ітд. ітд. А позаяк з історії земських урядів в Росії звісно, що й великоруські земства бажали і прав особи й самоуправи, то я й певнісінький, що згода між нами й великорусами в політичних формах для тих усіх справ наступила б скоро, а там уже всяка особа, громада й країна налила б у ті форми такої води, яка їй до вподоби.

Звісно наливання води української не обійдеться без противництва і боротьби. Так це діло людське. Люди взагалі більше звірі ніж ангели, і все добре в них не готове, а розвивається, та до того ще боротьбою більше привичок і інтересів, ніж думок. Українство національно неперемінно мусить боротися з централістичними привичками не тільки великорусів, а ще може більше повеликорусених українців, а також з несвідомістю й ругиною самих українських мас. Так все, чого може бажати в цім случаю українолюбець, це, щоб йому було відкрите поле для боротьби...

Проти цього нарисю можна сказати тільки одне, – що трудно добитися політичної вільности в Росії. Правда. Але ж відірвати від неї увесь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло стоїть, що треба або одно, або друге. Третього не пригадаєш!*

Ще раз вертає Драгоманів до тої справи в 1893 р. в своїх »Листах на Наддніпрянську Україну«**, які є відповіддю на поміщені в чернівецькій Буковині »Листи з Наддніпрянської України« Вартового (пок. Б. Грінченка). Драгоманів пише:

»Свою програму д. Вартовий починає з того, що »зрікається усяких заходів коло політичної самостійности української«. Прочитавши таке, я не міг не спитати себе: за віщо ж д. Вартовий так сердиться на мене за мою полеміку проти українського сепаратизму? І тепер мушу сказати два слова про цю точку, не так pro domo mea, як для пояснення справи.

Д. Вартовий навіть просто недобросовісно поступив, коли написав (у 11 ч. »Буковини«) таке: »д. Драгоманов нападав на справжній, правдивий український націоналізм, звучи єго сепаратизмом«. Я виступав проти певного націоналізму, при-

*Там же, стор. 94-103 (зпропусками).

**Появилися в »Народі« й окремою відбиткою. Ми користуємося виданням партії українських соціалістів-революціонерів з 1915.

знаючи національності (див. про те обширно в «Чудацьких Думках»), але ніколи не змішував того націоналізму з сепаратизмом...

Під сепаратизмом я розумів, – відповідно до того, як це вживається в усіх літературах, – стремління до державної окремішності, котре може проявлятися і без усякої етнографічно-національної барви, напр. як було в часи повстання південних Штатів Північно-Американської Спільки, коли власне і пішло в моду слово сепаратизм і коли діло йшло об тім, щоб властиво в одній національності зробити дві держави.

От і я, коли «нападав» на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тільки ж я власне навіть і на цей сепаратизм ніколи не «нападав» принципіально, бо не може мати проти нього нічого з боку принципіального. В принципі не тільки всяка нація, чи плем'я, має право на осібну державу, але навіть всяке село...

Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то власне вказуючи, що це пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту. Я й говорив про це навіть не з огляду на російську Україну, де люди прекрасно знають ціну цьому сепаратизмові, а зглядно до Галичини, де люди взагалі мало знають російсько-українські справи, де я в часі написання своїх статей у «Правді» 1873 р. здибувався з людьми, котрі рівняли до України мірку напр. корони св. Степана Угорського (Magyar Ország), і де ще недавно «Діло» говорило про Київське королівство, «Правда» про «цілу австрофільську партію» в російській Україні, де навіть в соймових бесідах д. Січинський і др. говорили про можливість *Ukrainam convertere* політично до Австрії, як релігійно до Риму.

Як український публіцист, я не міг зіставити без уваги такі розмови, тим паче, що вони зводили певних Галичан на фальшиву дорогу. Але я завше був і є прихильником політичної автономії Українців в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, як я змагався показувати десятком разів, найліпше може виявитися й автономія національна. І тепер ніяк не можу згодитися на раду д. Вартового «зректися усяких заходів коло політичної самостійности української», не згоджуюся між іншим і через те, що без політичної самостійности, чи автономії, не може бути і автономії національної. Коли б не увесь змісл термінології д. Вар-

того, то я в словах його побачив би просто lapsus calami, випадкову підставку слова "політичної", замість "державної". Тепер же я мушу вбачати в словах д. Вартового ознаку темноти думок про політичні справи і через темноту і програми.

Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (self-governement), до котрої і в усій Росії в тому числі і в великоруських земствах, висказувалася стільки разів явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії. В »Вільній Спільці« і в »Чудацьких Думках« я говорив про це докладно, і тепер не маю рації повторятися.

Д. Вартовий сам кружиться навколо думок, подібних нашим, та тільки якось не може договоритися до чогось ясного, навіть і тоді, коли він зовсім близько підходить до суті діла.

Так він, напр., резонно радить українцям увійти в спілку з людьми тепер недержавних націй Росії. Думку цю ми не раз висказували за 20 років і навіть пробували реалізувати її, напр., виданням брошури на мові білоруській, пробую зблизитись з Литвинами, про котру хоч брехливі звістки подали й »Московскія Ведомости« і т.д...

Тільки ж і другі недержавні національності в Росії, виключаючи хіба привислянских поляків, стоять так, що і в них сепаратизм державний також мало має надій вигоріти, як і на Україні, так що і їм треба прийняти програму політичної земської автономії замість сепаратизму. До того така автономія навряд вигорить у Росії без підпори самих великорусів. Я мав пригоду говорити про це не раз, і вважаю за дуже щасливий випадок, що у великорусів, при всіх централістичних звичаях, котрі в'робила в них історія, – як у многих других народів Європи. склавших великі держави, – все таки є великі симпатії до адміністративної децентралізації і земської автономії. Яка тому причина, чи дуже вже велика ширина Росії, чи явна дурість російської бюрократії, але по правді треба сказати, що в великоруській громаді далеко більше прихильности до децентралізації, ніж напр. у французькій.

Українці могли би добре використати цю прихильність, коли б узялися за діло зручніше і між іншим коли б більше налягали на земську автономію, і менше тикали в очі великорусам їх національним централізмом, мов би то природженим великорусам...

Поряд з такою безтактовністю українських націоналів барви д. Вартового стоїть те, що вони не показують ні недержавним націям, ні великорусам реальних точок для спільності, тобто свого власне політичного, державно-адміністративного ідеалу*.*

* * *

Проект конституційної перебудови російської держави, даний Драгомановим в проекті статута «Вільної Спільки», і пояснення, додані до того проекту, як також його думки про ту саму справу, висловлені через десять літ в «Чудацьких Думках» і «Листах на Наддніпрянську Україну», дають нам ясне поняття про політичну програму Драгоманова що до російської України з огляду на сучасні йому реальні можливості.

Представляючи свій суспільно-політичний ідеал анархії-безначальства, Драгоманів виставляє рівночасно свій національний ідеал самостійности України, який в рамках анархії-безначальства представляється як «певна самостійність для вільної спільки (федерації) громад на всій Україні».

А говорячи про сучасні йому політичні задачі, виступає він з програмою, яка на його думку в рамках сучасних йому можливостей означала би здійснення самостійности України, отже наближення до ідеалу.

Виступаючи з програмою, на його думку, як найбільше реальною, якої здійснення хотів бачити на протязі 10-15 років, Драгоманів бере на увагу всі сучасні йому політичні відносини, як внутрі російської держави, так і на арені міждержавної політики, а на цій основі приходить до рішення, що програмою російської України може бути не державний сепаратизм від Росії, тільки відповідна українським інтересам перебудова російської держави.

*Там же, стор. 42-46 (з пропусками).

В 1884 р. пояснює Драгоманів своє становище тим, що відділити російську Україну від Росії в окрему державу не тільки в сучасний йому момент, але і взагалі дуже важко, коли зовсім не неможливо, а при тім при певних умовах для інтересів українського народу непотрібно.

З першою тезою Драгоманова, про важкість коли не неможливість відділення України від Росії в окрему державу, – коли візьмемо на увагу сучасні йому і можливі тоді до передвидження відносини, – не можна не згодитися. А згодившись з нею, мусимо признати вірною також ту дорогу, яку вказував Драгоманів: відповідну українським інтересам перебудову російської держави. Цю дорогу треба мати на увазі, оцінюючи другу тезу Драгоманова, про непотрібність відділення України від Росії в окрему державу. Цю тезу ставить Драгоманів тільки умовно: при певних умовах, цебто, в його розумінню, коли його програма перебудови російської держави буде здійснена.

Через десять літ, в своїх передсмертних писаннях, ставить Драгоманів справу сепаратизму на ще реальніший ґрунт. Десять літ політичного розвитку в російській державі мусіли розчарувати його не тільки що до виглядів на швидке здійснення його програми перебудови Росії, але до певної міри також на здійснення тої програми взагалі – з огляду на упадок прихильности до федералізму в цілій Європі, про що він сам говорить, як також на розвиток політичної думки серед російського поступового громадянства, в яким централістичні ідеї що раз замітніше брали перевагу над ідеями автономії і особливо федерації, чого він не міг не бачити.

І він, виступаючи проти сепаратизму, про який почалися розмови в галицько-українській пресі в зв'язку з австрофільством, виступає не стільки в ролі політика, який принципно не годиться з даною програмою, скільки в ролі обсерватора, який старається виказати, що для програми сепаратизму на австрофільській основі нема в даний момент реальної підстави ані в українським громадянстві в Росії, ані в міждержавних відносинах. На його думку сепаратизм серед російських українців не є ніякою реальною політичною силою, а тільки політичною фантазією одиниць, висловом свого роду політики пасивности, а то й розпуки: »прийде, мовляв, Бісмарк, і все зробить«, – а міждержавні відносини не подають ніяких надій на здійснення сепаратистичної програми, бо на випадок війни між європейською коаліцією і Росією відірва-

ти від Росії всю українську територію та утворенням з неї і з Галичини окремої держави ще значно погіршиться положення українського народу Галичини.

Стверджуючи ці дані, Драгоманів додає: «Я радий був би, як би мої думки в цій справі були перекинені фактами».

А поручаючи свою програму у відповідній українським інтересам перебудови Росії, на передвиджений здійснення цієї програми відповідає: «Правда. Але ж відірвати від Росії весь край від Збруча до Кубані ще трудніше. Діло так стоїть, що треба або одного або друге. Третього не пригадаєш!»

З цього ясно видно, чому Драгоманів не пропагував сепаратизму і виступав проти нього. Не думка, що відірвання української території від Росії небажане як шкідливе чи хоч би зайве, тільки думка, що воно в даних обставинах неможливе, – була причиною його становища.

З огляду на теперішню сепаратистичну супроти Росії програму «Загальної Української Ради», «Союза визволення України» партії українських соціалістів-революціонерів, – те становище Драгоманова може викликати неприхильну оцінку. Одначе така оцінка була би занадто суб'єктивна.

Коли ми розглянемося в можливостях відірвання української території від Росії, – на тлі можливостей відірвання якоїсь частини новочасної держави від своєї державної цілості взагалі, – побачимо, що ті можливості можуть бути тільки виїмкові.

Одинока можливість для поневоленого народу визволитися власними силами з-під панування держави, яка його угнітає, була би тільки на випадок такої внутрішньої революції в державі, що вся державна будова була би зруйнована. Тоді поневолений нарід, який мав би глибоку свідомість і сильну волю, міг би здійснити свій ідеал самостійности, – і то тільки при прихильних обставинах, до яких передусім треба зачислити відсутність змагань вдержати дотеперішні границі держави чи недостачу сили здійснити ті змагання – серед пануючого доси народу держави, як також прихильне або бодай нево-роже становище сусідних держав.

Натомість в нормальних відносинах державного життя національне повстання з огляду на мілітарну організацію й силу держави ніяким чином не може числити на успіх.

Остається інтернаціональний конфліктт, в якому понево-

лений нарід якоїсь держави, які воюють з його державою, в своїм інтересі відірвуть його територію від тої держави й поставлять її в відносини або державної самостійности або політично вигіднішої залежності від себе*.

Та числити на інтернаціональний конфлікт можна тільки тоді, коли дані держави бачать свій інтерес в визволенню поневоленого народу і коли їм вдається досягнути таки воєнні успіхи, щоб вони змогли свій плян здійснити. Роля поневоленого народу може тут мати тільки моральне значіння. Оружної помочі державам, на які числить, він не може дати**. Ті держави можуть числити тільки на те, що він до їх плянів віднесеться прихильно та що їх армії зустрінуть на заня-

*Такий момент переживає власне тепер Україна й Польща. Згадані українські організації сподіваються відірвання України від Росії й досягнення державної самостійности при помочі Австро-Угорщини й Німеччини. Що до Польщі, одна частина польського табору, на основі маніфесту головного команданта російської армії вел. кн. Миколи Миколаєвича, сподівається відірвати польських земель від Австро-Угорщини й Німеччини і відбудування з єдиненої й вільної Польщі під скиптром російського царя, друга ж частина сподівається відірвання польських земель від Росії й відбудування Польщі при помочі Австро-Угорщини й Німеччини. При тім ця частина дбає, щоб в склад таким способом відбудованої Польщі входили також українські землі, які будуть відірвані від Росії, як також українська частина Галичини. На ці польські претенсії до українських земель на випадок побідної війни Австро-Угорщини й Німеччини проти Росії звертав увагу Драгоманів ще в 1891 р. Не можна сказати, щоб вони й тепер були зовсім небезпечні, а тоді та небезпека була значно більша, що не могло оставати без впливу на становище Драгоманова в справі сепаратизму.

**Українські Стрільці й польські легіоністи при австро-угорській армії – це горожани австрійської держави, які в великій більшості і так зобов'язані до військової служби. Натомість про подібні формації, чи про масове повстання поневоленого народу проти держави, яка над ним панує, не може бути мови. Доки та держава там панує, кожний такий рух був би засуджений на криваве здавлення. А що до таких рухів після того, як територію поневоленого народу заняла держава, від якої він жде визволення, треба мати на увазі, що вони могли би наразити поневолений нарід на криваву пімсту, як на полонених (члени поневоленого народу, які боролися би в рядах армії визволяючої держави проти угнітаючої держави, попавши в полон, були б, як «бунтівники проти своєї держави», виняті з-під постанов міжнародного права про полонених) так – на випадок хоч би хвилевого тільки відзискання втраченої території – на цілм населенню. Та пімста могла би стати для поневоленого народу національною катастрофою.

лій території не ворога, тільки союзника.

Коли ж поневолений нарід не може відірватися від держави, яка його угнітає, власними силами, коли здійснення ідеї сепаратизму залежить від таких виїмкових обставин, як відповідний уклад інтернаціональних відносин, – то ясна річ, що сепаратизм не може бути постійною програмою поневоленого народу. Він тільки може бути одним з способів, якими поневолений нарід може послугуватися в своїх змаганнях до здійснення ідеалу національної самостійності, при тім способом особливо виїмковим.

Значіння ідеї сепаратизму в змаганнях поневоленого народу до національної самостійності ми схарактеризували би так: в національних змаганнях поневоленого народу ідея сепаратизму знаходиться як постійний елемент в стані укритім; її уявлення залежить, як ми старалися виказати, від виїмкових обставин, витворених головно інтернаціональними відносинами. Щоб ідея сепаратизму не розвивалася в напрямі до уявлення, а навпаки завмирала, це залежить передусім від держави, в якій склад входить поневолений нарід. Розуміється, що процес завмирання сепаратизму можуть спричинити не репресії, тільки така перебудова держави, в якій не було би народу державного і народів поневолених, тільки народи співдержавні. Доки нарід почуватиме себе поневоленим, доти все готов буде повитати кожного, хто pomoже йому розбити його каидани.

Таким чином з одного боку ідея національної самостійності тим самим включає в собі сепаратизм як один з способів здійснення цієї ідеї; з другого ж боку трудність, коли не неможливість здійснення ідеї сепаратизму в нормальних відносинах, власними силами поневоленого народу, виїмковість того здійснення від чужих сил – спричинюють, що він не може входити як постійний елемент в програму національної політики поневоленого народу.

Маючи це на увазі, зможемо – здається нам – зрозуміти й оцінити становище Драгоманова в справі сепаратизму. Те його становище як з одного боку не може дати основи до закиду, що він не признавав ідеї самостійності України*.

*Ми вже мали нагоду більше разів зазначувати, що в програмі «Громади» з 1880 р. ідея самостійної України висловлена з повною ясністю. Що ідея самостійної України і програма сепаратизму не мусять покриватися, про це найліпше свідчить «Загальна Українська Рада», яка виставляючи для російської України програму сепаратиз-

так з другого боку не може бути аргументом проти програми сепаратизму: кожна конкретна програма повстає з огляду на конкретні відносини.

Ті конкретні відносини заставили власне Драгоманова виступити не з програмою сепаратизму, тільки з програмою перебудови Росії на основах автономії і федерації.

Ця програма – перебудова Росії на федерацію автономних країв, утворених «відповідно цілоти географічних, економічних і етнографічних умов». Краї в програмі Драгоманова зовсім не те, що прим. «королівство Галичина й Володимирія з вел. князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським» та інші з різних національних територій зложені «коронні краї» австрійської держави. Принятий Драгомановим принцип поділу Росії на краї: «цілість географічних, економічних і етнографічних умов» – відповідає, загалом беручи, національному принципови, бо, – як він каже – «з малими виїмками люди одної породи заняли на землі країни з більше-менше однородними умовами для господарства й існування взагалі». Через те в програмі Драгоманова краї, зложені з різних національних територій (прим., Край Одеський), являються виїмком; по правилу краї обнимають національно однородні території, так що національна мішаність населення країв являється тільки наслідком осілости людей інших національностей на даній національній території.

Натомість границі національних територій не все покриваються в програмі Драгоманова з границями країв; більші національні території, як великоруську й українську ділить він на більше країв, бо ті території – заявляє він – хоч би творили навіть окремі держави, то все таки повинні би бути розділені на краї, щоб уникнути невигод централізації».

Цьому аргументові не можна відмовити слушности, але з другого боку не можна не бачити, що власне в цій точці будові Драгоманова недостає завершення.

Коли Драгоманів стверджує, що «з малими виїмками люди одної породи заняли на землі країни з більше менше однородними умовами для господарства й існування взагалі»,

му в цілі утворення української держави, рівночасно для австрійської України виставляє програму автономії в границях австрійської держави. – Нпр. «Programmatische Erklärung des Allgemeinen Ukrainischen Nationalrates in Wien» з 12. Мая 1915 (друковано як рукопис).

коли він далі, що до України стверджує, що «скільки небудь уважне досліджування географічних окремішностей цього краю й його положення супроти інших країв неминуче відкриє всякому існування окремих зазач його внутрішньої і зовнішньої політики, які можуть бути раціонально виповнені тільки при певній самоуправі того краю, можливій тільки тоді, коли його населення буде свідоме своєї єдності і своїх інтересів», – то ясно, що та єдність повинна знайти вислів також в державнім будівництві. Потреба тої єдності зазначена в програмі «Громади» з 1880 р. домагання «повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад по всій Україні»; та єдність існувала би, – навіть при як найбільшій децентралізації, – коли б Україна творила окрему державу. Правно-державної форми для тої єдності не достає власне в програмі Драгоманова, де між краями, утвореними з тої самої національної території, не бачимо ніякого правно-державного зв'язку. Це відноситься однаково як до країв українських так і до великоруських, через що відпадає закид, що програма Драгоманова являється уступкою російській (в національним розумінню) державности.

Щоб установити такий зв'язок, треба було рішитися або поставити між державою і краєм союз національно-однородних країв, що нарушило би суцільність державної будови, а також дало би занадто велику силу такому союзові, як супроти інших країв так і супроти держави, – або прийняти за основу поділу принцип, що кожна національна територія має творити один край, що дало би краї різної величини від найбільших до найменших, а при тім у великих краях могло би бути злучене з невигодами централізації.

До поділу на основі принципу, що кожна національна територія має творити один край, відносився він скептично, бачучи в такім поділі розмір одного – загально-державного – централізму на цілий ряд менших централізмів. Особливо, що в Швейцарії, бачив він примір розв'язки національного питання без такого поділу. Одначе на це треба завважити, що швейцарські відносини є продуктом своєрідного історичного процесу й переносити їх до держав, які склалися зовсім інакшим історичним процесом, не можна. Боязнь перед новими централізмами на випадок поділу держави на національній основі, пересадна. З одного боку такі центрилізми можуть повстати і в краях, утворених по програмі Драгоманова, коли самоуправа нищих одиниць не матиме чи гаран-

тій чи життєвої сили; з другого ж боку широка децентралізація й самоуправа нижчих одиниць в краях, утворених з національних територій, при добрім забезпеченню принципу »ненарушимости національності в приватнім і публичнім життю«, давала би достаточну запоруку проти централізму і проти угнітання національних меншостей, розкинутих в даній національній території.

На основі виводів Драгоманова – для його становища були міродатні отці моменти: Поперше клав він більшу вагу на закладання основ, ніж на завершення будови. Подруге виходив він з того, що коли російський національний централізм («обрусеніє») є продуктом державно-адміністративної системи, то сама зміна тої системи вистане, щоби могли з ним успішно боротися. Потретьє старався він дати програму перебудови Росії як найбільше реальну, коло якої можна би згуртувати як найбільше сил і тим якнайбільше забезпечити її здійснення.

В »Чудацьких Думках« і »Листах на Наддніпрянську Україну« він усе кладе натиск на те, що українці в своїй політичній програмі мусять знайти як найбільше спільних точок не тільки з недержавними народами, але і з великорусами, та що такою спільною точкою являється передусім децентралізація й земська автономія, себто автономія громад, повітів, країн. Цю програму найлегше перевести, бо в її переїденню може бути заінтересованими якнайбільше елементів у цілій державі, а рівночасно в земській автономії може виявитися найліпше також національна автономія українців.

Словом, були тут міродатними перш усього конкретні відносини, які на думку Драгоманова запоручували ще найбільший успіх власне такої програмі.

Ті відносини за останніх трицять літ значно змінилися. Драгоманів був останнім всеросійським політиком, який своїм авторитетом піддержував серед російського громадянства автономно-федералістичні ідеї. Після його смерті – як це признає між ін. Кистяковський* – ті ідеї починають що раз більше уступати місця ідеям централізму. Тепер про те, щоб така програма перебудови Росії, з якою виступив був Драгоманів, мала найбільше виглядів на здійснення не може бути мови, отже тим самим відпадає один з найважніших аргументів, що в свій час промовляли за нею.

*В цитованій праці про Драгоманова.

При тім треба мати на увазі, що хоч російський національний централізм є продуктом державно-адміністративної системи, то в своїм розвитку став він самостійною силою, яка не розпадеться від самої зміни тої системи, тільки навпаки старатисьме в кожних формах державного будівництва осягати свою ціль**. Цій самостійній силі «нападаючого націоналізму» пануючого народу треба протиставити таку саму самостійну силу «оборонного націоналізму» поневоленого народу, то значить, при державно-адміністративних перемінах знесення політичних привілеїв пануючого народу і забезпечення політичних прав народу, який досі був поневолений, мусить творити самостійну ціль.

*

Зі зросту свідомости своєї єдності і своїх інтересів і з свідомости потреби дати свідомості своєї єдності і своїх інтересів правно-державний вислів як також поставити таму російському націоналізмові – виросла під час змагань до конституційної перебудови Росії в передреволюційнім і революційнім періоді програма автономії російської України.

Ця програма, хоч була принята в передреволюційнім періоді «Союзом Освобожденія», організацією російських лібералів, якої наслідницею являється російська конституційно-демократична партія, – одначе в останніх роках зустрічається в кругах тої партії з негативним становищем, і то не тільки з боку таких україножерних націоналістів як Струве чи Маклаков, але також з боку політиків, які виступають проти теперішнього стану поневолення українського народу в Росії.

Програма автономії України зустрілася також з критикою

**Ми бачили, як в Галичині, де польське пановання над українським народом було також продуктом державно-адміністративної системи (політичного панування польської шляхти, упадок тої системи зовсім не був упадком того панування. Навпаки, польський націоналізм, репрезентований до того часу тільки шляхтою, демократизувався і витворив теорію «польського стану володіння», який в кожних формах державного будівництва мусить бути вдержаний і по змозі побільшуваний як добро цілого польського народу.

Так само російський націоналізм старатисьме забезпечити «російський стан володіння» в кожних формах державного будівництва: перевагою російського елементу в законодавчих і самоуправних інституціях, упривілейованням російської мови в публичнім життю і т.д. Прим., при найширшій децентралізації й самоуправі основний закон може постановити, що урядовою мовою суду й адміністрації, викладовою мовою школи має бути мова російська.

зі становища програми Драгоманова. Пробу такої критики дає Кистяковський*, який, пишучи про програму Драгоманова, каже:

»Можна пожаліти, що завдяки крайнє ненормальним обставинам, в яких розвивалося російське й українське громадянство за останні десятиліття, ця швидше широка ніж вузька програма не вдовольє більше сучасних українців. Пануючий напрямок в сучасній українській пресі безумовно націоналістичний, і основним домаганням, яке виставляють нинішні політичні письменники й діячі, є національно-політична автономія України. Це результат того, що політичні питання до самого останнього часу не могли бути явно обмірковувані в літературі, і навіть ще недавно політичні твори Драгоманова були забороненим овочем в Росії. Наслідком такого стану культурний і літературний центр України перейшов з свого природного осередку Києва до Львова під охорону австрійської конституції, ненормальність чого була признана також Імператорською Академією Наук в записі про положення української літератури. Рівночасно скріпився тагож ідейний вплив на українську інтелігенцію тої специфічно австрійської громадянської й духової атмосфери, яку втворює непримирима й озлоблена боротьба націй в Австро-Угорщині. Та розуміється, це тільки пояснення, а не оправдання того націоналістичного напрямку, який панує серед сучасної української інтелігенції. Оправдати його годі, бо він подиктований більше почуваннями і пристрастями ніж здоровим зміслом«**.

Пояснення – в кожному разі одностороннє. Бо поперше це, що найменше спірна точка, чи боротьба націй в Австро-Угорщині являється чимсь специфічним, чи радше конечним періодом в розвитку держави, зложеної з більше національностей, яка переходить від поділу народів на державні і недержавні до признання всіх народів співдержавними, періодом, який жеде й Росію. А подруге автор забуває, що на таку власне еволюцію українства мала вплив також еволюція серед російського громадянства еволюція від автономічно-федералістичних до централістичних ідей. Цю еволюцію зазначає в іншій місці своєї праці дуже ясно сам автор, тавлячи її в зв'язок з смертю Драгоманова й природним

*В цитованій праці про Драгоманова.

**Там же, стор. XXXIV-XXXV.

ослабленням його впливу на російське громадянство.

А щодо оправдання програми автономії України, то її оправдує – мабуть не завважуючи цього – таки сам автор. Характеризуючи програму Драгоманова він пише:

»Драгоманов був безумовний противник політики національного сепаратизму** і навіть, будучи перше всього реальним політиком, не вважав за потрібне обстоювати в дану хвилю здійснення національно-політичної й адміністративної автономії України як цілості, бо признавав автономію дрібніших країв багато легше здійснимою й відповіднішою принципові децентралізації; при тім він був певний, що і в рамках крайової автономії можуть бути заспокоєні всі головні спеціально-українські потреби«.***

Що це значить? Що Драгоманів уважав свою програму не якоюсь ненарушимою догмою української національної політики, обов'язковою для всіх віків і відносин, тільки твором, відповідним дакій хвилі й обставинам, між ін. з огляду на вигляди здійснення. Так характеризує програму Драгоманова сам Кистяковський, – і характеризує вірно. Та коли це так, то на якій основі він хоче нав'язати ту програму як обов'язкову для всіх українських поколінь? Політичні думки Драгоманова не тільки не дають до цього ніяких основ, а навпаки, в них можна знайти оправдання власне тої української програми, проти якої Кистяковський так різко виступає, – програми автономії України.

В цій справі можемо знов покликатися на слова самого Кистяковського. Оцінюючи думки Драгоманова про значення національності, він пише:

»Драгоманів не відкидає значення нації як такої для людськості, не вважає її тільки пережитком давньої минувшості і явищем антикультурним, як це роблять деякі інші соціально-політичні мислителі. Навпаки, в результаті своїх міркувань про значення нації й національності він прийшов до переконання, що вона має велику соціальну й культурно-політичну вартість для чоловіка. Вартість нації лежить на його думку... в тім, що вона являється певною формою солідарності між людьми... Погляд Драгоманова на вартість нації як форми солідарності між людьми заслуговує на окрему увагу. Звичай-

**Ми бачили, що Драгоманів був власне умовним противником сепаратизму.

***Там же, стор. XXXIII-XXXIV.

но ігнорують те значення нації. В останні часи, завдяки майже виключному пануванню в умах інтелігентних людей, особливо молоді, соціологічних доктрин Маркса, єдино цінною формою солідарності між людьми признають класову солідарність. Одначе при тім часто забувають, що не всяка класова солідарність має соціально-культурну вартість. Солідарність аграрних і промислових капіталістів, розуміється, зовсім природно виростає серед загальної боротьби клас, одначе вона не представляє вартости зі становища ідеалу соціального й політичного ладу, чи радше, її вартість з того становища є просто негативна. Дійсну вартість зі всіх класових солідарностей має тільки солідарність, витворювана спільністю класових інтересів робочого народу взагалі і зокрема пролетаріату. Одначе й вартість цієї солідарности опирається не на тім, що вона класова, як багато хибно думають, тільки на тім, що в кінцевім результаті вона повинна перемінитися в національну, цебто обгорнути всю націю і знести поділ на класи. Коли не тепер, то в будучності пролетаріат неминуче стане більшістю нації, і його ідеал повинен бути здійснений як ідеал цілої працюючої нації. Таким чином в ідеалі класова солідарність пролетаріату чи в загалі робочого народу сходиться з національною солідарністю. На це, правда, скажуть, що Маркс проповідував не національну, тільки інтернаціональну солідарність. Одначе такий закид оснований на непорозумінню. Підметом інтернаціональної солідарности є не окремі, відірвані від своїх націй особи, тільки особи, що входять в національні групи й організації або таки ті національні групи. Інтернаціональна солідарність тому й називається інтернаціональна, що вона повстає між націями або національними колективностями. Це висловлює і клич: Пролетарі всіх країв (т.є націй) лучіться!»*

Коли Кистяковський признає слухність думці Драгоманова про значення національности як одної з форм солідарности між людьми, і то форми, якій також в будучності призначена така визначна роля, – то він тим самим побиває всі свої виводи проти домагання автономії України. Бо домагання автономії України (так само, як і домагання української держави) є тільки домаганням – надати правно-державні рами тій формі солідарности між людьми, якою являється національність.

Свої »Чудацькі думки про українську національну справу«

*Там же, стор. XXXVII-XXXIX

кінчить Драгоманів увагою, що їх основою є »приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою, – того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (сволюцію), рух (динаміку)«^{**}. X

З такою самою мірою – думаємо ми – треба приступати також до оцінки думок Драгоманова.

Оцінюючи його програму відповідної українським інтересам перебудови Росії, треба мати на увазі, що він не вважав її останнім словом, єдиною і найдосконалішою формою здійснення ідеалу самостійности України, тільки твором, який впливав з його розуміння сучасних йому відносин.

Прихильники програми автономії України чи сепаратизму України від Росії мусять тямити, що програма Драгоманова – так само, як і їх програми – мала на увазі досягнути для українського народу такий ступінь самостійности, який видавався в даних обставинах можливим, наблизити його до повної самостійности.

Хто ж знов береться побивати програму автономії України чи сепаратизму України від Росії авторитетом Драгоманова, той воює словами Драгоманова, а не його думками. Основні думки Драгоманова про національність взагалі і зокрема про Україну містять в собі ідеал національної єдності і самостійности.

*

Заслугою Драгоманова на полі дослідів про національність являється вияснення значення національности для розвитку людськості зі становища загально-людських (інтернаціональних, космополітичних) ідей з одного боку і значення тих ідей для розвитку національности з другого.

Цю свою думку проповідував він, обороняючи право України на вільний національний розвиток, як також, вказуючи своїм землякам загально-людські основи національного розвитку.

Викладаючи в І. книжці »Громади« свою програму, він писав:

»Ми думаємо, що всяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу – українство. Звісно, те »українство« не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана наука. Але прикладна на-

**Цитоване видання, стор. 114.

ука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть в кожній громаді й коло кожної особи – мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі потребу й спосіб тої чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей. «

»Одна з найголовніших відмін нашої України від великого числа других земель, в тім числі від Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе й другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава й панство роблять щонебудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи роблять і люди пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. в Московщині книги для московського люду пишуть не самі москвини, а й українці, а то й німці, поляки, грузини, молдавани і т.п., при чому по більшій часті забувають про працю для своїх людей. В таких країнах і люди з думками протидержавними і протипанськими все таки йдуть по тій дорозі, котру проложила держава й панство, користаючися всіми засобами, котрі дали їм держава і панство. В таких же країнах, як наша цілком не так. Письменні люди на нашій Україні скрізь двічі відірвані від свого мужицтва: й через панство, й через виучку по чужих школах і звичку йти за людьми державної породи. Через те наші письменні люди по волі й не по волі тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі відразу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона відняла, – спільність з українським мужиком, напр. хоч-би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпремінно працювати в тій країні, де він родився, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо німця, котрому доля довела працювати у французів, і на виворіт. Тільки найбільше все таки люди працюють серед своєї країни і для свого народу, коли тільки в тому народі хоч сяк хоч так, а господарують свої люди. Не так в нашій Україні. Письменний українець по більшій часті працює для кого

вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна увикли всякі чужі люди хазяйнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатися українцями, – ми не кажемо вже про тих, котрі тільки й думають, як би пожитися з України, нічого доброго для неї не роблячи. От через це ті люди між письменними українцями, котрі не хочуть, щоб де далі все більше Україна й її мужицтво тратили свої сили, мусять заректися не йти з України, мусять упертися на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському, – є видаток з української скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою осілість, земляцтво. Це не значить, що українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім інакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навчає всесвітня наука, спробована примірами других країн, і в згоді з другими людьми, близькими й далекими. Вони тільки перестануть оббирати свою країну, покористуються всіми силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть брататися з другими не як пухирі, що літають по вітру, а як люди котрі, стоячи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а й за неї. Правдивий федералізм може вийти тільки зі спілки таких людей по всім країнам Європи»*.

Ставлячи так високо значення національності для людськості й обов'язки людини супроти своєї національності, – Драгоманів бачив ідеал народів у вселюдськім братстві і нагадував це своїм землякам, скільки разів уважав це за потрібне. Цій власне справі – відношенню української нації до російської, а далі взагалі відношенню між націями – присвячені його передсмертні праці «Чудацькі думки про українську національну справу» і «Листи на Наддніпрянську Україну».

»Правдолюбива людина – така провідна думка Драгоманова – мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що стало би вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, кстра б була спільною всім національностям»**.

*Стор. 59-61.

**Чудацькі думки. цитоване видання, стор. 13.

А полемізуючи з Вартовим про відношення українських радикалів у Росії до національного питання, Драгоманів ось як викладає свої думки в цій справі:

»Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їм закидає зневагу до націоналізму, легковаження української мови, котрої б то вони не хотять учитись, те, що вони нічого не роблять і поряд з тим те, що вони пишуть для українського народу московські книжки. Не знаємо, які власне особи має на оці д. Вартовий. Може йому й пощастило наскочити на таких власне недоладних радикалів. Тільки ж, коли напр. Вартовий говорить, що українські радикали солідарні з «Народом» і нами (д. Вартовий говорить про це досить неприличним тоном, кидаючи нам імена «отамана», «премієра» і т.і.!), то ми вже сорок разів викладали своє *profession de foi* в цій справі. Ми говорили, що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народнього (хоч іноді ще необсліджених науково і завше перемінних); ми признаємо що цей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, народньої мови, як способу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тому числі і національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати солі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної, в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т.д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або космополітизмові; ми не признаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненависти до других національностей. Вартовий між іншим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані б то «в одному з останніх моїх творів» і признаємі галицькими радикалами, тобто, що «розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунті». На самім ділі я висказував подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863), в котрій я в перше здивався зі справою космополітизму й наці-

аналізму в ту пору, як по слову римського ж поета «заполонена Греція заполонила ворога побідителя» своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності, і проти українських націоналістів, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого возроджіння національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції*.

*»Листи на Наддніпрянську Україну«, цитоване видання, стор. 37-38.

ІВАН ФРАНКО ПРО М. ДРАГОМАНОВА

(примітка д-ра Г. Васьковича)

М. Драгоманов мав великий вплив на розвиток політичної думки в Україні. Головним його намаганням було зрушити нарід до політичної акції. У своїх політично-програмових творах проповідував потребу перебудови царської Росії, на конституційну федеративну державу. Він навіть опрацював проєкт конституції для російської держави з розрахунком, що цей проєкт міг би при енергійній діяльності бути зреалізованим продовж 10-15 років. Драгоманов виступав проти українського «сепаратизму», бо не вірив, щоб на той час можна відділити Україну від Росії в окрему державу. Це мало негативні наслідки на визвольну боротьбу України в I світовій війні. Іван Франко у статті «Поза межами можливого», ЛНВ, кн. 10 за 1900 рік пише так про М. Драгоманова:

»Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, – не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що породила й сам оклик «неполітичної культури». Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі і сам він був цьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшому розвитку дали цю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періо-

ді було переконання про конечність міститися українству і політично і літературно – під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповнюючи здобутками свого духа сильну всеросійську скарбницю. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою й категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в «Правді» 1874-76 рр.). Не багато змодифікував він ці думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вільного українського слова за границею. Правда в «Переднім Слові» до «Громади» він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значення і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духових зв'язків між Заходом і Сходом, між Півднем і Північчю. Але в його політичних писаннях українці завсіди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній спілці» дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіяльний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів ще в 1875 році. Проти думки про український сепаратизм не тільки *pro preterito*, а й *pro futuro**, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності.»

*Про сучасне й про майбутнє.

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ
МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО**

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

основоположник українського революційного
націоналізму

(за «Феніксом» ч. 6. 1955 р.)

Постать Миколи Міхновського нерозривно зв'язана з добою гарячкової кристалізації стихійних і напівсвідомих задушевних стремлень українського народу до волі й незалежності у виразно-окреслену чітку програму, якраз на переломі минулого й поточного століття.

Заслуги Миколи Міхновського, якого можна назвати предтечою волевого українського націоналізму, в тому, що він вдало підхопив глибоке прагнення гущі українських мас, де-не-де висловлюване несміливо кращими представниками молоді інтелігенції, усвідомив його та зформулював у своєму блискучому нарисі «Самостійна Україна», якому судилось відограти небуденну роль в історії нашого визвольного руху останніх десятиліть. П'ятдесят п'ять років відділює нас від дня появи згаданої брошури. Кличі, кинечі палкими словами у ній, стали боевими гаслами когорт українських націоналістів та дороговказом всього українського народу в його поході до здійснення національного ідеалу. Тернистий це був шлях і кінець його ще не видно, та тверда віра у правильність його окрилює бичовану долею націю і освічує їй дорогу в майбутнє. Пройдений відтинок часу – перша половина 20-го сторіччя – «добавочниця», літа неспокійні, розвихрені, роздерті двома жорстокими війнами, «засіяні горем, кров'ю політі», мов той Шевченків Кавказ. Кипучий, наснажений хід історії, встиг перемішати за цей час геройство з трусістю, шляхетність з підлотою, високий полет думки з низьким повзанням, нечуваний технічний прогрес з одичінням обичаїв. Історія українського народу цієї епохи – це один суцільний літопис страждань, надлюдських зривів і падінь, шораз тугіше напружених спроб подолати власну інертність і вороже засилля, майже неозброєними руками перемогти лукавого тирана, якому служать наймодерніші досягнення науки й бездушно-холодна, брутальна сила техніки. Посвятою і самопожертвою у таких майже мученицьких обставинах життя й боротьби дух українсь-

кої людини часто досягає вершин моральної перемоги над злобою ворога й нагою фізичною силою матерії.

Надхненним вішуном цього змагу, людиною, що зуміла перекувати полум'яний постичний заклик великого Тараса «Вставайте, кайдани порвіте» у різку форму прозаїчної мови практичної політики, перетворити його у виразні безкомпромісові засади боротьби за усамостійнення духове й фізичне Української нації – був Микола Міхновський. Вже в 90-их рр. минулого століття він у «Братстві Тарасівців» кладе підвалини під націоналістичну духом революційну українську організацію. З повстанням Р.У.П.-у він виголошує програмову доповідь на Шевченківському святі в Харкові, 26.2.1900, в якій накреслює основні цілі і шляхи української визвольної боротьби. Ця промова в поширеному виді вийшла друком ще того самого року у Львові під назвою «Самостійна Україна». На її зміст складаються дві частини. У першій, на підставі правно-історичних доказів, доводиться історичне право України на державну незалежність, у другій з'ясовуються основна мета визвольної боротьби і шляхи досягнення її. З усією отвертістю Міхновський кидає клич впертої й послідовної безкомпромісової боротьби за здобуття Самостійної Соборної Української Держави «від Сяну по Кавказ». Виходячи з заложення, що історія це «боротьба націй» він вказує на те, що нація може вповні розвиватися тільки у власній державі. Вісью право-історичних доказів Міхновського є факт брутального переписання Москвою засад Переяславського договору, яким «Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією». Через недодержання угоди Москвою, Міхновський стверджує, що «єдина неділимая Россія» – «для нас не існує».

Міхновський збиває аргументи ворогів української державности, нібито український нарід не має історичних традицій, не має минулого. Він вірить у світлу майбутність і високий розвиток української культури у майбутньому, та вбачає в українській інтелігенції, яка «має органічні зв'язки з українською нацією» провідну верству народу. Міхновський в пух і прах розбиває опортуністичну «ідеологію» українофільства. Він проголошує тотальну війну ворогові: «Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається такою ж відповідною, як і боротьба фізичною силою» Міхновський вказує на глибоку органічність українського націоналізму: «Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з

молоком наших матерей стародавню любов нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами«. Вказуючи на революційний шлях боротьби для досягнення наміченої цілі, Міхновський кличе: »Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо. Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!«

Політична програма Міхновського, накреслена в »Самостійній Україні« зриває з усією дотогочасною аполітичністю та половинчастістю під оглядом національних стремлень, з усякими »обласними самоуправами«, »культурно-територіальними автономіями«, всеслов'янськими та східньо-європейськими »федераціями«, »вільними громадами« Драгоманова і т. ін. Рішуче видвигається принцип соборности України. Постулат боротьби силою – революційним шляхом – є дальшим важливим вкладом Міхновського в політичне думання національного українського табору. Дух лицарства геть випирає рабське квиління, зневіру й покірності супроти ворога. Відчувається подих вітру з Запоріжжя.

На жаль, більшість сучасників Міхновського не зрозуміли його, та й його голос не дійшов усюди. Ворожа отруя інтернаціоналізму й соціалізму підтягла сили провідної української верстви – інтелігенції у вирішальний час Визвольних Змагань. Переслідуваний большевицькою тиранією Міхновський відобрав собі життя в 1924 р., не хочучи дивитись на жахливу руїну, яку принесла відроджена Москва українському народові. Проте ідеї, речником яких він був через усе своє життя, не спопелились, а живучим вогнем палають у серцях щораз зростаючих у силу легіонів українського визвольного руху.

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

(незмінений передрук з видання Ю. Колларда, 1948)

I.

Кінець ХІХ віку визначався з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже начався і закінчення наближається. Ті з'явища – це уоружені повстання зневолених націй проти націй гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретьян-Греків, Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на ту більше чи менше гостру боротьбу – у її перших фазах, яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями і французами, англійцями і росіянами, коли зважати, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж собою нації, то стане зовсім очевидним, що все світове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть до необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, в якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося, і цей шлях є противний Гаагській конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальности є метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Отже виникає питання, чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації: вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до

часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 р., коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично і культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечиться, нація знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей цієї події.

Коли доводиться нам йти на свої збори під допитливими поглядами цілої фалянки правительственних шпівнів, коли українцеві не вільно признаватись до своєї національності, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводить ся з нами на нашій території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубольців своєї країни, видано закон з 17. травня 1876 р., що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т.д.? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас є становище права чи насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її – царським правительством. Ця власновільність на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Це твердження примушує нас розглянути природу і характер угоди з 1654 р.

Держава наших предків злучилася з московською державою »як рівний з рівним« і як »вільний з вільним«, каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком неза-

лежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для пених міжнародних цілей.

Виникає питання, чи по злуці цих двох держав обидві вони зникли, а на місце їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду міжнародного права? Сучасна наука міжнародного права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і зформувати «спілку держав» («*Staatenbund*»). Спілка держав – це така форма злучення, при якій шанування і підлягання спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і надвірної самостійності злучених держав, але навпаки, оберігання тієї самостійності стає метою злучених держав. Держави – члени спілки зберігають право міжнародних зносин поруч із заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав'язувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх міжнародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однаковий політичний устрій, але й з різними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав змінюється форма правління, або вимирає пануюча династія. Цим особливо «спілка держав» відрізняється від т. зв. «реальної унії держав», яка може існувати тільки поміж монархічними державами, раз-у-раз може перекротити своє існування, або вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком «спілки держав» можуть бути: Північно-Американські Злучені Держави, Швайцарська спілка і найбільша Германська Спілка.

Якже злучилася держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодження це вилилося у формі т. зв. «перяславських статей».

Перяславський контракт так формулював взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть законодавча й адміністраційна належиться гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4. Суб'єкт неукраїнської національності не може бути на уряді в державі українській. Виїмок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

6. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання.

13. Незломність стародавніх прав, як світських так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами.

Аналізуючи ці постанови Переяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують «спілки держав». Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не складали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, – є тільки впливом неучтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації складали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше галицько-руське королівство, спробунок злучити до купи усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона зформована й уконституована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, зформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила «данину» царському правительству. Коли й так, то все ж навіть з їх погляду Українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, Холмської Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права міжнародних зносин з надвірного боку: тим часом Переяславська конституція надавала це право українській державі. Якже проте розуміти ту «данину».

що платила українська республіка московській монархії? Годі розв'язати це питання з погляду сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка б маючи атрибути самостійної, платила «данину»; як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів. Це дасться пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що «данина» давалася не державі московській, а цареві московському, як протекторові особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки «протекції», а не підданства. З цього погляду та «данина» має значення вкладу до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних зносин спільної ваги. Такий характер стверджується ще й тим, що українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись з московською монархією не поступилася ані одним із своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархії для української держави був зовсім байдужий. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов'язків по конституції 1654 року і поведуться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однакову долю з росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належаться йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова є обов'язкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те «Єдина неділимая Россія» для нас не існує. Для нас обов'язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас менш ваги, ніж московський цар. Так каже право. Та в дійсності ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори є наші необмежені пани, а Переяславська конституція тільки «історичним актом» та й годі. Якже з погляду права відноситись до такого знуцання над правом? Коли один із контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентові лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту в тому розмірі й напрямку

в якому, він був прийнятий обома ними, або узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом.

І тоді вже є панування сили, але не вплив права.

Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений у нівець насиллям, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, але навіть право протестування, бо своїм довговіковим мовчанням він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення зробилось правим. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркованні немає ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабівницьким або злодіяцьким шляхом. Вдруге: розуміння про задавнення не може відноситися до зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не в безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У міжнаціональних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти немає місця для задавнення. Але мимо того розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо начч нарід своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Методіївське братство, Шевченко, селянські повстання 80-их років і т.д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатися єдино дійсним і серйозним, цебто силою. Та навіть коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб – спадкоємці Богдана Хмельницького – ми по праву могли користуватись нашою спадщиною!

II.

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матеріальні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання.

до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано:

»Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?«

Це не є самі слова: зміст їм відповідає.

Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погоджуються невимовно, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить необмежене право над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з 17. травня 1876 р. наложив заборону на саму мову сладкоємців Переяславської конституції і вона вигнана з школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить «данину не тільки матеріяльними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вмів української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні. І через 274 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» українець відіграє ще гіршу роллю ніж колишній ілот, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згурмували в одну сім'ю перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народню душу і – хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: »Одна, єдина,

нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Крапатських аж по Кавказькі».

Чи не захоплюємось ми?

Чи не є цей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятися на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення цього бажання буде хосенне для нашої нації?

Здебільшого, як головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну, – виставляють те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На цьому аргументі не спиняємось через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значення для другої, бадьорі нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм »правом сильного«. Для нас далеко важніший другий аргумент – це закид, що нація безсильна, некультурна й інертна. Хіба може, кажуть нам, темна, незорганізована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю – творити історію при сучасних обставинах життя? Хіба та маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки смішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охоче без прогесту йде шляхом винародовлення, а за нею і культурніші одиниці з народу. Та й врешті, хіба українська національність не є тільки різноманітністю російської? Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту. бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем. – ображене чуття нації і кривда цілого народу гідують визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обсуджувати тільки засоби і способи боротьби!

І так ми некультурні. Це безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її історична, бо вона замерла на тім ступіню, на яким вона була ще в XVII ст. Це правда, що

нація наша в загальній культурності з часу конституції з 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя як політичного, так і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освічености й хвилювали наше суспільство у XVII віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ці рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (панщина), і нація кинена в безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтенсивна, що кількома своїми проміннями вона змогла покликати до життя й могутности націю нинішніх наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтенсивіший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хіба можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява є спосіб держати нашу націю в неволі!? Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечне для панів. Цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право і її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й сороміцьку ролю. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила свому народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла додати спільноти тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторийські, Вишневецькі та Тимкевичі – плоть від плоті нашої і кість від костей наших! Годі сильним та могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. і всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Прошинські, всі оті Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки і »їм же ність числа« – усі вони наша кров. Народ знесу лишився без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть, із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна і пошесть – вони косять без розбору

і вчених і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіти нації – найкультурнішу її верству.

Це були таки дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якоїнебудь нації. Але український нарід здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не почалася, але характеристична його прикмета служення свому власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції – українська інтелігенція є само суспільство в мініятурі, стремління суспільства – це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – це пориви й сипатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: »Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про цю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть не відаємо й про те, за що власне бореться нова інтелігенція?«

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що первозвісника сучасного політичного українства – Шевченка не зрозуміло ні його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: »Робім так, щоб ніхто ніде не бачив нашої роботи!« Ці покоління »білих горлиць« своїм псевдо-патріотизмом деморалізували ціле українське суспільство в протязі півстоліття. Налякані стражданням Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, ці покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію льюальности, ці покоління своїм нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молоді, що стояла на українсько-національному ґрунті. Ці покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Ці покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Ці покоління самі найліпше назвали себе українофілами, цебто людьми, що симпатизують Україні. Вони не

хотіли навіть звати себе українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького до короля Данила, минаючи українофілів. Між молодією Україною й українофілами немає ніяких зв'язків – крім однієї страшної й фатальної зв'язі – своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона випикує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на одним клатті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба, фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадана, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки, і Полтави. Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми висали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку,

що, зламавши кригу на весні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий – увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Нагадуємо, що дія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми встанне виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмремо... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більше сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь на Україні і кожний у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. Пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народню справу. Вперед і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за увесь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!